

ØSTHIMMERLAND I MIDTEN AF 1800-TALLET

Bind2: Landbruget

Keld Jensen
Februar 2023

Østhimmerland i midten af 1800-tallet
- Bind 2: Landbruget

Keld Jensen
Februar 2023

Østhimmerland i midten af 1800-tallet

– Bind 2: Landbruget

Version I

Redigering er afsluttet 28. februar 2023

© Keld Jensen, februar 2023

FORORD

Denne rapport indgår i projektet Sognefortællinger. Rapporten omfatter en analyse af Østhimmerlands status i midten af 1800-tallet.

Projekt Sognefortællinger omhandler primært Kongerslev Pastorat omfattende de tre sogne Sønder og Nørre Kongerslev samt Komdrup. Analysen af Østhimmerland sætter situationen i de tre sogne i perspektiv på alle relevante områder for samfundsudvikling.

Dette er bind 2. I bind 1 er fokus på befolkningen, arbejde og erhverv. I dette bind 2 omhandler landskabet og landbruget i Østhimmerland i midten af 1800-tallet. Hovedsigtet med denne rapport er at analysere betingelserne for landbrugsproduktion samt landbrugets organisering i midten af 1800-tallet.

God læselyst!

Keld Jensen

Februar 2023

1 INDHOLD:

FORORD	5
1 INDHOLD:	7
1.1 FIGURLISTE.....	8
1.2 TABELLISTE.....	8
1.3 KORTLISTE.....	8
2 INDLEDNING	11
2.1 DEFINITIONER AF CENTRALE BEGREBER.....	11
2.2 ØSTHIMMERLAND.....	11
2.3 TØNDE LAND	13
2.4 TØNDER HARTKORN	13
2.5 PRIVILEGERET & UPRIVILIGERET HARTKORN.....	14
2.6 AGER & ENG	14
2.7 FREDSKOV & SKOVSKYLD.....	15
2.8 GÅRDE OG HUSE I DATIDENS TYPOLOGI	15
2.8.1 Møller.....	15
2.9 DATASTRUKTUR	16
2.10 TIDLIGERE UNDERSØGELSER OG LITTERATUR.....	16
2.11 RAPPORTENS STRUKTUR.....	17
3 RAMMEBETINGELSER FOR LANDBRUGET I ØSTHIMMERLAND	19
3.1 OMLÆGNING AF LANDBRUGETS RAMMEBETINGELSER	19
3.2 MODERNISERING AF LANDBRUGSPRODUKTIONEN.....	20
4 LANDBRUGETS ORGANISERING	23
4.1 OFFENTLIGE STIFTELSE, LEHN OG STAMHUSE.....	33
4.2 HOVEDGÅRDE	34
4.3 SELVEJERGODS	38
4.4 ARVEFÆSTEGODS & FÆSTEGODS	41
5 AREALANVENDELSEN	47
5.1 DEN SAMLEDE AREALANVENDELSE.....	48
5.2 DYRKNING AF AFGRØDER	52
5.2.1 Hvede	54
5.2.2 Rug	55
5.2.3 Byg	57
5.2.4 Havre.....	59
5.2.5 Boghvede.....	61
5.2.6 Ærter & andre bælgplanter	61
5.2.7 Kartofler & andre rodfrugter.....	61
5.2.8 Raps.....	64
5.2.9 Hør	64
5.3 DE UDYRKEDE OMRÅDER	64
6 HUSDYRHOLD	67
6.1 HESTE	69

6.2	KVÆG.....	72
6.3	SVIN	75
6.4	FÅR	78
6.5	BIER.....	82
7	SAMMENFATNING	83
8	ANVENDT LITTERATUR OG KILDER.....	91

1.1 FIGURLISTE

FIGUR 1. PROCENTVIS FORDELING AF AFGRØDERS AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837	54
FIGUR 2. ANTAL & FORDELING AF DE FIRE HUSDYRARTER, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR ÅR 1838.....	68

1.2 TABELLISTE

TABEL 1. GÅRDE & HUSE M.V. FORDELT PÅ EJENDOMSKLASSE & STØRRELSE, ØSTHIMMERLAND ÅR 1834	24
TABEL 2. HARTKORN FORDELT PÅ EJENDOMSKLASSE & LANDSDELE, ÅR 1834	25
TABEL 3. HOVEDGÅRDE I ØSTHIMMERLAND, FORDELT PÅ TYPE, ANTAL GÅRDE & ANTAL TDR. HARTKORN, 1834	35
TABEL 4. SELVEJERGODS FORDELT PÅ STØRRELSE I ANTAL TDR. HARTKORN & SAMLEDE TDR. HARTKORN VÆRDI PR, KLASSE, ÅR 1834	38
TABEL 5. ARVEFÆSTEGODS FORDELT PÅ STØRRELSE I ANTAL TDR. HARTKORN & SAMLEDE TDR. HARTKORN VÆRDI PR, KLASSE, ÅR 1834.....	42
TABEL 6. FÆSTEGODS FORDELT PÅ STØRRELSE I ANTAL TDR. HARTKORN & SAMLEDE TDR. HARTKORN VÆRDI PR, KLASSE, ÅR 1834	42
TABEL 7. DYRKET & UDYRKET AREAL, 3 HERREDER OG ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837.....	48

1.3 KORTLISTE

KORT 1. ØSTHIMMERLAND, TRE HERREDER	12
KORT 2. ANTAL GÅRDE & HUSE I SOGNE I ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834	28
KORT 3. ANTAL GÅRDE I SOGNE I ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834.....	29
KORT 4. ANTAL HUSE I SOGNE I ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834.....	30
KORT 5. GENNEMSNITLIGT AREAL PR. HUSSTAND, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834.....	31
KORT 6. GENNEMSN. ANTAL TDR. HARTKORN PR. HUSSTAND, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834	32
KORT 7. LOKALISERING AF HOVEDGÅRDE, ØSTHIMMERLAND	36
KORT 8. HOVEDGÅRDENES ANDEL AF SOGNETS SAMLEDE TDR. HARTKORN PÅ AGER, ENG & SKOVSKYLD, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834	37
KORT 9. ANTAL EJENDOMME MED SELVEJERSTATUS I DE ØSTHIMMERLANDSKE SOGNE, ÅR 1834	40
KORT 10. ANDEL AF ALLE HUSSTANDE MED ARVEFÆSTE ELLER FÆSTE I PCT., ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834 ..	44
KORT 11. ANDEL AF TØNDER HARTKORN MED ARVEFÆSTE ELLER FÆSTE I PCT., ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834	45
KORT 12. ANDEL DYRKET AREAL I DE ØSTHIMMERLANDSKE SOGNE, ÅR 1837.....	50
KORT 13. GENNEMSNITLIGT DYRKET AREAL I HEKTAR FOR EJENDOMME (GÅRDE & HUSE) I DE ØSTHIMMERLANDSKE SOGNE, ÅR 1837	51
KORT 14. FORDELINGEN MELLEM DE TRE VIGTIGSTE KORNSORTER I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837	53
KORT 14. AFGRØDEN RUG'S ANDEL AF SOGNE SAMLIGE DYRKEDE AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837	56

KORT 15. AFGRØDEN BYG'S ANDEL AF SOGNEENES SAMLEDE DYRKEDE AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837.	58
KORT 16. AFGRØDEN HAVRE'S ANDEL AF SOGNEENES SAMLEDE DYRKEDE AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837	60
KORT 17. KARTOFLER & ANDRE RODFRUGTERS ANDEL AF SOGNEENES SAMLEDE DYRKEDE AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837	63
KORT 19. FORHOLDET MELLEM DYRKET OG UDYRKET AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837	66
KORT 20. BESTAND AF HESTE I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838	70
KORT 21. ANTAL HESTE, INCL. PLAG OG FØL, I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838.....	71
KORT 22. ANTAL STYKKER KVÆG I ALT I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838	73
KORT 23. ANTAL STYKKER KVÆG PR. EJENDOM I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838	74
KORT 24. ANTAL SVIN I ALT I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838.....	76
KORT 25. ANTAL SVIN I ALT I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, JUNI 1837	77
KORT 26. ANTAL FÅR I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838	79
KORT 27. ANTAL FÅR & LAM I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, JUNI 1837.....	80
KORT 28. ANTAL FÅR PR. EJENDOM I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838	81

2 INDLEDNING

Denne rapport tager sit udgangspunkt i projektet Sognefortællinger. Det er et projekt, der via rapporter og essay samt fotografier omhandler de tre sogne Sønder Kongerslev, Nørre Kongerslev og Komdrup i det, der tilsammen benævnes Kongerslev Pastorat.

Pastoratet er beliggende midt i Østhimmerland. I denne rapport analyseres de østhimmerlandske herreder og sogne som en enhed i kongeriget Danmark.

Fokus for denne rapport er at give et detaljeret billede af landskabet og af landbruget i Østhimmerland i midten af 1800-tallet. Østhimmerland var en egn fuldstændigt domineret af landbrugserhvervet. I denne rapport er der udarbejdet en detaljeret analyse af betingelserne for landbrugsproduktion på egnen i midten af 1800-tallet.

2.1 DEFINITIONER AF CENTRALE BEGREBER

Arbejdet med historiske samfundsforhold omfatter en lang række begreber og enheder, som ikke længere anvendes, og derfor måske ikke er kendt af en større kreds. Disse begreber og enheder er defineret i dette afsnit:

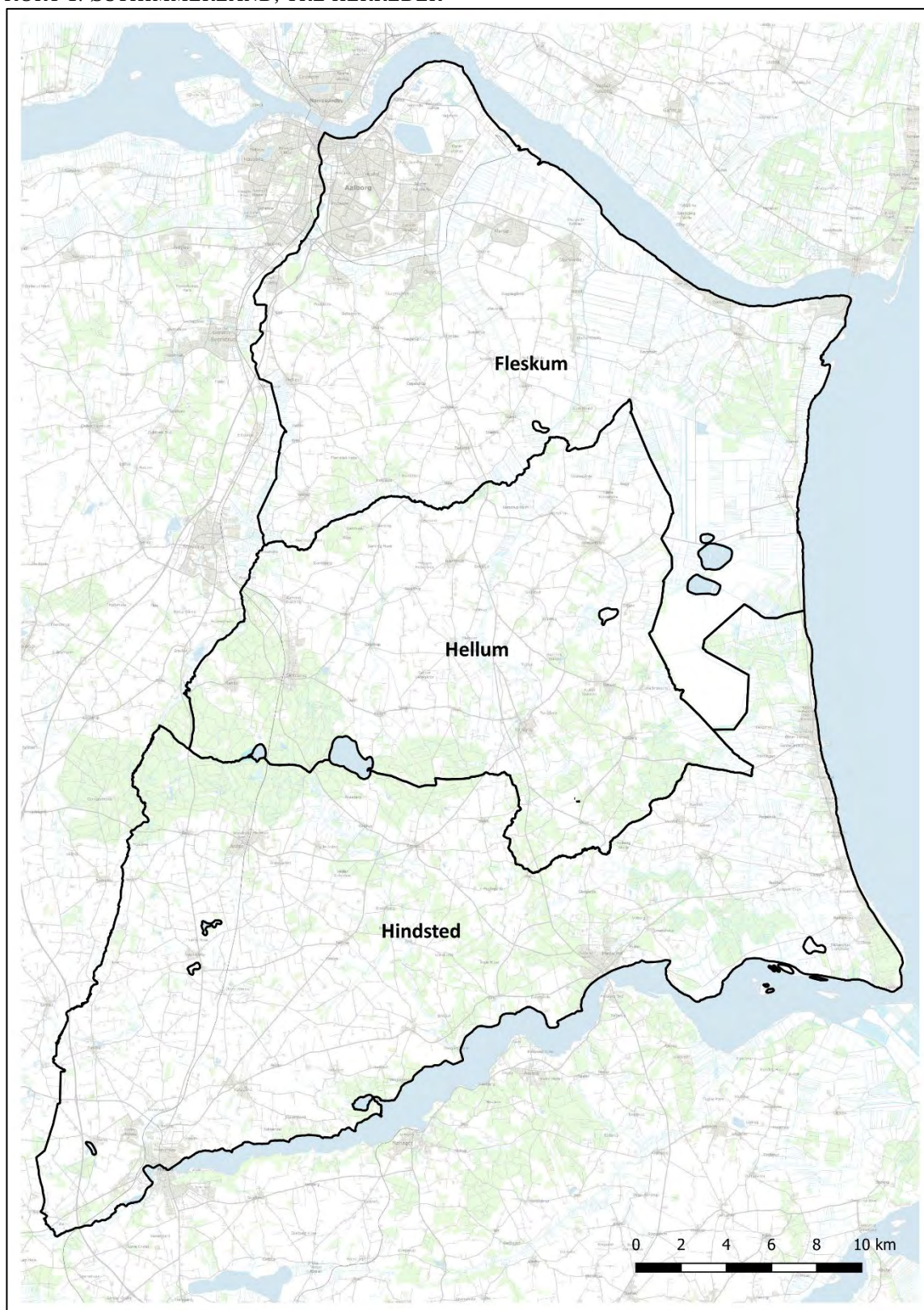
2.2 ØSTHIMMERLAND

Østhimmerland er ikke en administrativ geografisk størrelse. Men lokalt er der en klar opfattelse af, at Østhimmerland på mange områder er en enhed. Under min opvækst hed den lokale ugeavis Østhimmerlands Folkeblad, og når vi spillede fodbold, hvor det i en østhimmerlandsk kreds mod hold fra landsbyerne i Østhimmerland.

I denne analyse er Østhimmerland defineret til at omfatte de tidligere tre herreder Fleskum, Helligum og Hindsted. Aalborg købstad er ikke medtaget som en del af Fleskum Herred.

Østhimmerland omfatter således egnen, der strækker sig fra Limfjorden i nord til Mariager Fjord i syd og fra området omkring Rold Skov i vest til Kattegatkysten i øst.

KORT 1. ØSTHIMMERLAND, TRE HERREDER

Kilde: Datafordelingen (2022). Herredsinddelingen er fra Dam, Peder (2004).

Østhimmerland omfattede i 1845 et areal på 1.083 kvadratkilometer og en befolkning på 20.891 mennesker. Dette svarede til 2,8 procent af landets samlede areal, men kun 1,5 procent af den danske befolkning. Dengang var Sønderjylland ikke en del af landet.

2.3 TØNDE LAND

En tønne land var oprindeligt det areal, der kunne tilsås med en tønne sædekorn. En tønne land var defineret som 13.824 kvadratalen. I 1688 blev en tønne land afrundet til 14.000 kvadratalen.¹

Enheden tønne land blev afskaffet ved metersystemets indførelse i Danmark i 1907. Den nøjagtige værdi er 5.516,242665696 m². I denne analyse er en tønder land omregnet til at omfatte 0,55 hektar.

En tønne land underopdeles i fire led:

- En *skæppe* svarede til 1/8 tønne.
- En *fjerdingkar* svarede til 1/4 skæppe.
- En *album* svarer til 1/3 fjerdingkar.
- En *Penninge* svarede til en 1/4 album.

I beregningerne i denne rapport er de fire underenheder omregnet til decimaltal.

2.4 TØNDER HARTKORN

Begrebet tønder hartkorn stammer helt tilbage til 1600-tallet. Begrebet kommer oprindeligt af, at byg og rug blev kaldt hart korn, i modsætning til havre.

I Christian den Femtes matrikel blev en tønne land klassificeret i en skala fra 2 til 20 tønder hartkorn alt efter jordens bonitet. Dette gjaldt for dyrkede agre, mens øvre arealer med eng, skov, overdrev m.v. blev takseret efter, hvor mange kreaturer og svin, områderne dækkede, og denne takst blev også omregnet til tønder hartkorn. Dette system gjaldt også for tiender, broafgifter, fiskestadeafgifter, møller osv. Huse kunne have en jordlod, der typisk blev betegnet kålhav. Der kunne også være pålagt kålhaver en hartkornsværdi.

I matriklen fra 1844 blev ager og eng omregnet til en ny skala fra 1 til 24 tønder hartkorn med hensyn til jordens kvalitet. Dog blev der kun vurderet op til 20 tønder hartkorn som det højeste for jordens kvalitet. Dette sikrede, at ved efterfølgende jordforbedringer, ville hartkorn-værdien kunne forhøjes.

De øvrige takster blev fastholdt. Senere i rapporten redegøres der for den nævnte skala i tønder hartkorn.

¹ En kvadratalen omfatter, omregnet til meter-systemet, 3.940,07 cm² efter år 1835.

Hartkorn-værdien for en ejendom blev beregnet i beregningsprotokoller, også kaldet sogneprotokoller. Alle ejendommens jordstykker blev opgjort med deres areal beregnet i kvadratalen. Målingerne var ret præcise, fordi der i forbindelse med den ny matrikel var udarbejdet kort for de enkelte lav og sogne i målestok

1:4000.

Herefter blev jordstykkerne bonitet vurderet i forhold til den højeste takst 24, og jordstykkets takst blev beregnet således, at f.eks. et areal på 3.000 kvadratalen jord til takst 8, svarede til 1.000 kvadratalen boniteret jord. Det areal blev divideret med 72.000, og så var antal tønder hartkorn beregnet.

I 1844 var det en forudsætning, at den nye matrikel skulle give samme mængde hartkorn for hele Landet, som der fandtes efter den gamle matrikel. Man regnede derfor ud, at når man regnede 72000 kvadratalen. boniteret Jord til en tønder hartkorn, så ville man få omtrent samme niveau. Resultatet blev dog, at regnestykket gav godt 8.000 tønder hartkorn mere end tidligere.²

Hartkorn som skattemål afskaffes helt i 1925, og erstattes løbende til ejendomsskyld. Men matriklerne fra 1844 er fortsat grundlaget for de matrikelnumre, vi anvender i dag.

2.5 PRIVILEGERET & UPRIVILIGERET HARTKORN

En tønde hartkorn var i 1844 en enhed til beregning af skatter – hartkornsskatter. Gårdene og herregårdene blev beskattet forskelligt. De upriviligerede tønder hartkorn skulle betales, mens privilegeret hartkorn gav skattefrihed for sædegårde. Sædegårde var hovedgårde, som inden for en omkreds af to mil³ havde 200 tønder hartkorn bøndergods. Ejeren boede på sædegårdene i modsætning til andre gårde som ladegårde, avlsgårde m.v.

2.6 AGER & ENG

I det statistiske materiale fra 1844 er sognenes areal og antal tønder hartkorn opgjort for kategorien ager og eng.

Ager omfatter de landbrugsarealer, hvor der blev dyrket korn. Der var tale om forskellige skifte år efter år, og også de skifter, der blev lagt brak i et eller flere år, blev talt med i hartkorn skatterne.

² Gunnar Knudsen: De Danske matrikler og deres benyttelse ved historiske undersøgelser, Særtryk af Fortid og Nutid, Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie 1919, bind 2.

³ I Christian 5. s Danske Lov fra 1683 blev den danske mil sat lig med 24.000 fod, som indtil en justering af den danske fod i 1835 svarede til 7.538 meter. Den danske mil blev afskaffet ved metersystemets indførelse i 1907, hvor den omregnedes til 7.532 meter.

Eng omfatter de arealer, hvor bønderne lod kreaturer, især køer og får, græsse. Områderne blev også anvendt til høslæt. Hartkorn-værdien af engarealer var de laveste i klassifikationen af jorder.

2.7 FREDSKOV & SKOVSKYLD

Dele af Østthimmerland var skovbevoksede. Udover almindelig skovdrift med produktion af træ, blev skove også anvendt til svinesold. Dvs. at svin og måske også andre kreaturer fouragerede i skoven. Svinene åd old, som omfatter agern fra eg og bog fra bøg.

For denne værdi for bønderne skulle der betales en skovskyld. Skovskylden var primært gældende for fredskov. I Skovforordningen fra 1805 blev der fastlagt restriktioner i fældning af skov for at stoppe den næsten totale rydning af skov her i landet. Forordningen sikrede, at eksisterende skove skulle beskyttes, og der blev også etableret nye skove. At et område den dag i dag er fredskov, betyder, at ejerne er forpligtede til permanent skovdrift på arealerne.

2.8 GÅRDE OG HUSE I DATIDENS TYPOLOGI

I denne analyse anvendes en typologi for gårde og huse, som var bredt kendt i datiden, men som i dag ikke længere er i anvendelse, og som de færreste kender.

Flere af de betegnelser for gårde og huse er inddelt i følgende underkategorier efter antal tønnder hartkorn:

- a) Gårde med 8 tønnder hartkorn eller derover.
- b) Gårde med mindre end 8, men over 4 tønnder hartkorn (fire inklusive).
- c) Gårde fra 4 til 2 tønnder hartkorn.
- d) Gårde fra 2 til 1 tønnde hartkorn.
- e) Gårde under 1 tønnde hartkorn, inklusive huse, der har jord til avlsbrug, men hvor der ikke er ansat tønnder hartkorn.
- f) Huse uden Jord, inklusive huse der kun har haver.

Endvidere opdeltes gårde og huse efter ejerskab i følgende typer:

- Offentlige stiftelser
- Lehn og stam huse
- Hovedgårde – komplette og ukomplette
- Selvejergods
- Arvefæstegods og fæstegods
- Huse med og uden jord

De enkelte typer af gårde og huse er nærmere forklaret i teksten.

2.8.1 MØLLER

Møllerne er behandlet i denne rapports bind 1.

2.9 DATASTRUKTUR

I denne rapport er fokus sat på kvantitativ belysning af Østhimmerland, som egnen tog sig ud i midten af 1800-tallet. Datastrukturen i analyserne følger nøje de tabelværker, som blev udarbejdet i samtiden af statslige institutioner.

De fleste enheder er "oversat" fra datidens kvantitative mål til moderne måleenheder, og de detaljerede tabeller for egnens herreder og sogne er formidlet i nye tabeller, i diagrammer og i kort.

En betydelig del af præsentationen af datidens samfundsanliggender i Østhimmerland er opstillet på kort. Til analysen er der arbejdet med Geografiske Information Systemer, GIS, så det har været muligt at præsentere datidens data og kort i målfaste nye kortmaterialer.

De væsentligste kilder til data i denne rapport er følgende:

Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede Kommission, andet hæfte, 1837.

Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede Kommission, femte hæfte, 1842.

Den nye Matricul for jordeiendomme i Danmark, Indført den 1ste januar 1844, udgivet af Kommissionen for det statistiske Tabelværk.

Den Danske Stat, Den danske stats statistik, fremstillet ved Adolph Frederik Bersøe, bind 1 om den danske stats naturlige beskaffenhed og befolkning.

Folketælling fra året 1845.

Som det fremgår af ovenstående, anvendes der statistiske materialer fra et spænd af år, fra år 1834 til år 1845. Ved figurer, tabeller og kort er angivet, hvilke år de anvendte statistikker er indsamlet i.

I analysen er anvendt diverse historiske kort. Specielt er anvendt Manzas kort over Østhimmerland, der blev trykt i 1841, og som således er et samtidigt og ikke senere redigeret kort. Kortet er i målestoksforholdet 1:160.000 og omfatter en lang række karakteristika på egnen. Capitain J.H. Manza anvendte som grundlag Videnskabernes Selskab kort (trykte kort for Østhimmerland fra omkring 1793) og sognekortene, men supplerede med rekognosceringer og opmålinger.

2.10 TIDLIGERE UNDERSØGELSER OG LITTERATUR

Så vidt vides har der ikke tidligere været gennemført en detaljeret analyse af samfundsforholdene i Østhimmerland i midten af 1800-tallet. Der er mange spredte kilder så som topografiske værker om Østhimmerland, men normalt går de ikke specielt dybt ned i materien.

Som en ramme for analysearbejdet er der anvendt flere historiske værker om samfundsudviklingen i 1800-tallet og før. Østhimmerland er på dette tids-

punkt et samfund bestående af landsbyer og sognesamfundenes økonomi hvilede primært på landbrugserhvervet. Derfor har kilder om landbrugets udvikling været afgørende for analysearbejdet.

I denne sammenhæng skal nævnes Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Danmark af G. Begtrup, et værk, der udkom i 1810 med en omfattende beskrivelse af Nordjylland og altså også Østthimmerland i starten af 1800-tallet.

Et andet standardværk er Det danske landbrugs historie, redigeret af Claus Bjørn.

For en samlet historisk forståelse for den thimmerlandske udvikling er en afgørende kilde Peter Riismøllers bog Sultegrænsen og andre af Riismøllers artikler og bøger om lokalsamfundene omkring Aalborg.

En samlet liste over anvendte kilder og litteratur er medtaget i slutningen af denne rapport.

2.11 RAPPORTENS STRUKTUR

Denne rapport omfatter syv kapitler. Rapportens baggrund og struktur er beskrevet i denne indledning. Derefter følger en kort vurdering af rammebetingelserne for landbruget i Østthimmerland i midten af 1800-tallet. Næste kapitel analyserer det daværende landbrugs organisering i gård- og hustyper.

Et efterfølgende kapitel analyserer datidens arealanvendelse, f.eks. i dyrket og udyrket tilstand, med forskellige afgrøder osv.

På samme måde gennemgås i det følgende kapitel det husdyrhold, som eksisterede i landbruget i Østthimmerland i midten af 1800-tallet.

Den samlede analyse resumeres i en sammenfatning til slut, og bagerst i rapporten er der en liste over anvendte kilder og litteratur.

3 RAMMEBETINGELSER FOR LANDBRUGET I ØSTHIMMERLAND

Siden de første mennesker begyndte at blive fastboende som jorddyrkere, har jorddyrkningen og landbruget som helhed undergået enorme forandringer.

Den landbrugsegn, vi kender i dag, er på mange områder forandret fra et bondesamfund med selvforsyning til egentlig industri med meget høj specialisering.

De naturmæssige betingelser er i stor udstrækning de samme som gjaldt i midten af 1800-tallet, men betingelsernes betydning er under evig forandring. Landbruget som erhverv og de arealer, der i dag anvendes til landbrugsproduktion, har udviklet sig særdeles meget i forhold til, hvordan egnen tog sig ud i midten af 1800-tallet.

I dag oplever vi et landbrugserhverv i hurtig forandring. Markedsøkonomien, specialisering og omlægningen af produktionen til en mere klimaneutral og en for miljø og natur mindre belastende adfærd, skaber hele tiden nye krav til forandringer i landbrugets organisering og samlede adfærd.

En omfattende omlægning var også hverdagen for landbrugserhvervet i midten af 1800-tallet. Erhvervet var dengang i en grundlæggende forandring for vægt på selvforsyning til markedsøkonomi. Samtidigt havde staten allerede fra århundredeskiftet startet nogle omfattende reformer om ophævelse af landsbyfællesskabet og den heraf resulterende selvstændiggørelse af det enkelte landbrugs ejendomsforhold og drift samt om ophævelse af fæstevæsenet og hoveri, og dermed gårdenes overgang til selveje.

3.1 OMLÆGNING AF LANDBRUGETS RAMMEBETINGELSER

I slutningen af 1700-tallet blev Den store landbokommission nedsat. Kommissionens arbejde resulterede i flere konkrete lovgivningstiltag, der totalt reformerede landbrugets organisering:⁴

- Forordningen af 8. juni 1787 om de rettigheder og pligter, som bør have sted mellem jorddrotter og fæstebønder i Danmark ved fæstegårdes til og fratrædelse mv.
- Forordningen af 8. juni 1787 om de tilfælde, i hvilke fæstebønder i Danmark kan af husbonden imod godtgørelse fratages nogen del af deres fæstede gårdes jorder, samt hvorvidt bønderne er forpligtede til at lade deres i fæste havende gårde udflytte.
- Forordningen af 20. juni 1788 om stavnsbåndets ophævelse.

⁴ Kilden til reformarbejdet er danmarkshistorien.dk, opslag januar 2023.

- Forordning af 25. marts 1791 om lempelser i forbuddet mod nedlæggelse af fæstegårde.
- Forordning af 15. juni 1792 om adskillige fordele for jordrotterne som opmuntring til at udskifte fæstegods af fællesskabet.
- Forordning af 25. marts 1791 om god orden ved hoveriet.
- Plakat af 24. juni 1791 om frivillige foreninger om bestemt hoveri.
- Forordning af 6. dec. 1799 om regler for hoveriet i Danmark.

Disse love og reformer havde en vis grad af frivillighed i sig, og reformerne foregik derfor over mange årtier, og i midten af 1800-tallet var reformerne fortsat ikke realiseret i fuld udstrækning. Udskiftningen af landsbyfællesskabet var afsluttet, men faktisk blev f.eks. fæstevæsenet først ophævet endeligt med påbud i år 1919.

I første halvdel af 1800-tallet oplevede man en betydelig vækst i landets befolkning, fordi spædbørn dødeligheden faldt, og der skete en betydelig forøgelse af urbaniseringen, hvor landbefolkningen kunne finde bedre bolig- og arbejdsforhold i byerne.

I midten af 1800-tallet gik landbruget – og dermed hele samfundet – fra en periode med økonomisk krise til ny vækst. Væksten skyldes større omsætning til den voksende befolkning, men også åbning af eksport af korn til f.eks. England.

3.2 MODERNISERING AF LANDBRUGSPRODUKTIONEN

Samtidigt med de nye samfundsmæssige betingelser for landbrugsproduktionen, skete der også en omfattende modernisering af selve landbrugsproduktionen. Omfanget af tiltag for at modernisere kan illustreres af de spørgsmål, som Indenrigsministeriet via Amtmændene udsendte til besvarelse til landmænd i hele landet, og som blev udgivet som 'Beretning om flere Agerbrugets Fremskridt betingende Forhold i Kongeriget i Aaret 1853'.⁵

- 1) *Have større Inddigninger og Udtørringer eller raae Jorders Opdyrkning i større udstrækning fundet Sted i Amtet.*
- 2) *Har Markfred gjort kjendelige Fremskridt, og viser der sig almindelig Interesse for et hensigtsmæssigt Sædskiye, navnlig ved ikke at tage for mange Halme efter hverandre.
Have Engvandings - Anlæg og Anlæggelsen af drains Fremgang.*
- 3) *Har Brugen af forbedrede Agerdyrknings-Redskaber gjort kjendelige Fremskridt.*
- 4) *Har Brugen af andre Gjødningsmidler end den almindelige Staldgjødning gjort væsentlige Fremskridt.*

⁵ Danmarks Statistiske Bureau: Meddelelser, 2. Samling, år 1855.

- 5) *Har Omsorgen for Saaesæden og Dyrkningen af hidtil almindelige Sædarter og Handelsplanter (t. Ex. Raps og Hør) udbredt sig.*
- 6) *Har Omsorgen for at gjøre den frembragte Sæd til god Handelsvare gjort Fremskridt.*
- 7) *Hvorledes staaer det sig med Hesteopdrætning.*
- 8) *Er Amtet istand til at forsyne sig selv med Qvægtillæg, eller kjøbes det andetsteds fra. Gjør man Nogét for Forbedring af Tillæget af Qvæg, Faar og Sviin.*
- 9) *Holde Mange i Amtet fiinuldede Faar, og hvorledes staaer det sig med Meicrivæsénet, navnlig hos Besiddere af mindre Landeiendomme; hvorledes fodres Qvæget, navnlig om Vinteren, og er Opmærksomheden henvendt paa Dyrkningen af Fodervæxter, navnlig Dyrkningen af Roer; og er Qvægfedning almindelig.*
- 10) *Har Skovopelskning i nogenlunde betydelig Udstrækning fundet Sted, og er en rationel Behandling af de private Skove i Tiltagen.*
- 11) *Hvad er den sædvanlige Dagløn, og er der Egne i Amtet, i hvilke Daglønnen er særlig høi, eller i hvilke det er vanskeligt for den arbejdsdygtige Deel af Landalmuen at finde Arbejde, og i hvilke Daglønnen er saa lav, at Almuen befinder sig under mislige Kaar.*
- 12) *Gives der Hindringer for Agerbruget, der ved en eller anden offentlig Foranstaltning kunde blive hævede, eller kan der paavises direkte Foranstaltninger til dets Fremme, som det kan ansees hensigtsmæssigt at træffe; og findes der landoekonomiske Forhold i Amtet, som kunne tjene til Advarsel for andre Egne, eller som bør anbefales disse til Efterfølgelse.*

De tolv punkter giver et godt indblik i, hvad moderniseringen omfattede, og hvilke mål man central havde med omlægning af det eksisterende landbrug i midten af 1800-tallet.

4 LANDBRUGETS ORGANISERING

I 1800-tallet var landbruget det totalt dominerende erhverv i Østhimmerland. Økonomien i landbruget var helt afgørende for den lokale befolknings levevilkår. Der var i høj grad tale om et landbrug, der først og fremmest producerede som selvforsyning, og via fæsteordning også til understøttelse af et anderledes gode levevilkår i de lokale herregårde på egnen.

Landbrugsjorden var det afgørende grundlag for plantedyrkning og dermed for lokalbefolkningen og deres husdyrs ernæring.

I 1800-tallet var både dyrkningsmuligheder og dyrkningsformer på mange måder anderledes, end betingelserne for landbrugsproduktion i dag. Dengang var store dele af Østhimmerland fortsat ikke drænet, og store arealer lå hen som vådområder, hvor selv græsningsmulighederne for husdyr kunne være begrænsede. Samtidigt var der i flere områder i Østhimmerland store arealer, der fortsat ikke var ryddet for skov.

Til gengæld har de seneste par hundrede år været præget af omfattende tilbagegang i landbrugsarealet i Østhimmerland såvel som i hele landet. Eksisterende landsbyer er vokset dramatisk og nye bysamfund er vokset frem, og der er også etableret omfattende infrastrukturanlæg i form af f.eks. veje overalt på tidligere landbrugsjorder.

På sognekortet opmålt i 1805 har Sønder Kongerslev by et areal på cirka 14 hektar. I dag omfatter byzonen for Sønder Kongerslev cirka 103 hektar – en forøgelse på mere end syv gange, og altså beslaglæggelse på 89 hektar landbrugsjord i perioden på de 217 år.

Produktiviteten i landbruget er med ny teknologi steget voldsomt i de seneste par århundreder, men arealmæssigt er det interessant, at daværende anvendelse af landbrugsredskaber gjorde det muligt at dyrke arealer med stor terrænhældning, områder der i dag ikke er attraktive at anvende på grund af anvendelsen af store landbrugsmaskiner.

Dræning af de tidligere arealer har fuldstændigt forandret det østhimmerlandske landskab i forhold til det landskab, der eksisterede i 1800-tallet. Dengang var store områder ofte ikke tilgængelige på grund af sumpet grund. I dag er disse tidligere havbundsarealer, flade og glimrende grundlag for dyrkning af korn m.v.

En helt afgørende forandring af det oprindelige landbrug kom ved intensivring af gødning, og den i dag anvendte kunstgødning muliggør dyrkning af afgrøder på stort set alle typer jord.

I midten af 1800-tallet var udskiftningen ved at være gennemført og fokus var nu på omlægning af ejerskabet til selve gårdene. I Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, andet hæfte, 1837 er der

udarbejdet en oversigt over alle gårde og huse i året 1834. For Østthimmerland er de forskellige typer, opdelt på størrelse, opgjort i Tabel 1.

TABEL 1. GÅRDE & HUSE M.V. FORDELT PÅ EJENDOMSKLASSER & STØRRELSE, ØSTHIMMERLAND ÅR 1834

Ejendomstype	Huse uden jord	Under 1 tdr. hartkorn. Bl.a. huse med jord, men uden hartkorn	Fra 2 til 1 tdr. hartkorn	Fra 4 til 2 tdr. hartkorn	Fra 8 til 4 tdr. hartkorn	Steder med 8 tdr. hartkorn eller derover
Komplette hovedgårde	-	-	-	-	-	7
Ukompl. hovedgårde med fri hovedgårdsartsrettigheder	-	-	-	-	-	6
Uprivilegerede hovedgårde	-	-	-	-	-	7
Selvejergods	216	312	146	286	237	33
Arvefæstegods	-	3	1	2	2	-
Fæstegods	511	789	140	354	283	34
I alt	727	1.104	287	642	522	89

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, andet hæfte, 1837, tabel 1.

I 1834 udgjorde antallet af alle ejendomstyper 3.369 ejendomme i Østthimmerland.

Huse uden jord og huse med under 1 tønder hartkorn omfatter mere end halvdelen af alle husstandene i Østthimmerland i 1834, 54,3 procent. Dette var alle husstande, der selv uden fæstebetingelser, skulle brødsøge sig som daglejere, håndværkere m.v. for at ernære familien.

De små gårde, herunder måske også, hvad man ville vurdere som et hus, med et antal tønder hartkorn på mellem et og fire omfattede i 1834 27,6 procent af alle husstande. Gårde med et vurderet tønder hartkorn på mellem fire og otte omfattede 15,3 procent.

De større gårde med et antal tønder hartkorn på over otte, omfattede 2,6 procent af husstandene i Østthimmerland i 1834.

I Tabel 2 er der gennemført en sammenligning mellem de tre herreder samt Østthimmerland som helhed med sammensætningen af gårdene på ovennævnte ejendomsklasser.

TABEL 2. HARTKORN FORDELT PÅ EJENDOMSKLASSER & LANDSDELE, ÅR 1834

Ejendomsklasser	Fleskum Herred	Hellum Herred	Hindsted Herred	Øst-himmerland	Hele landet
	<i>Antal tønder hartkorn (Ager-, Engs- samt skovskyld)</i>				
Hovedgårde	161	301	214	676	35.264
Selvejergods	1.233	551	1.001	2.785	152.570
Arvefæstegods	15	7	0	22	37.334
Fæstegods	1.146	1.261	1.031	3.438	145.890
Under købstæder	0	0	0	0	145.890
I alt	2.555	2.120	2.245	6.920	516.948
	<i>Procentandel</i>				
Hovedgårde	6,3	14,2	9,5	9,8	6,8
Selvejergods	48,3	26,0	44,6	40,2	29,5
Arvefæstegods	0,6	0,3	0,0	0,3	7,2
Fæstegods	44,8	59,5	45,9	49,7	28,2
Under købstæder	0,0	0,0	0,0	0,0	28,2
I alt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, andet hæfte, 1837, tabel 1 og side XIV.

Organiseringen af landbruget i Østhimmerland er meget forskellig fra den gennemsnitlige fordeling af samme for hele landet. I Østhimmerland er såvel hovedgårde, selvejergods og fæstegods langt mere udbredt, end det gælder for hele landet. For arvefæstegods gælder, at det stort set er fraværende i Østhimmerland, men fortsat repræsenteret i hele landet med 7,2 procent af den samlede mængde tønder hartkorn.

Tallene forskydes en del af, at der i Østhimmerland ikke er hartkorn under købstæder. Hvis vi tager købstædernes besiddelser ud af beregningerne, så omfatter hovedgårdene 6,8 procent af hele landets hartkorn-værdi, hvor den i Østhimmerland omfatter 9,8 procent. For selvejergodset gælder, at denne klasse omfatter 41,1 procent af landets samlede mængde hartkorn, hvor den kun udgør 29,5 procent i Østhimmerland. Arvefæstegods ligger fortsat lavt i Østhimmerland i forhold til hele landet, excl. jord under købstæder. Fæstegodset omfatter i Østhimmerland næsten halvdelen af al hartkorn værdi på egnen, hvor de i hele landet excl. købstæders jord ligger på 39,3 procent.

Samlet set kan det konkluderes, at Østhimmerland i år 1834 synes at være bagud i omstillingen mod mere selveje og nedlæggelsen af fæsteri. Samtidigt er hovedgårdenes størrelse mere dominerende i Østhimmerland, end hvad der er gældende for Danmark som helhed.

På de følgende sider er der udarbejdet fem kort over Østhimmerland med følgende oplysninger:

- Antal gårde og huse i alt i de enkelte sogne.
- Antal gårde i det enkelte sogn.
- Antal huse i det enkelte sogn.
- Antal tønder hartkorn i alt i de enkelte sogne.

- Den gennemsnitlige størrelse af ejendomme (både gårde og huse) i det enkelte sogn målt i tønder hartkorn.

Kort 2 viser det samlede antal af gårde og huse i de enkelte sogne i Østhimmerland. Alene forskellen i det samlede antal gårde og huse viser, at levevilkår og landbrugsbetingelser i de enkelte sogne i midten af 1800-tallet, her år 1834, må være meget forskellige. Antallet af gårde og huse spredt sig fra 266 husstande i Als Sogn i Hindsted Herred til 20 husstande i Gerding Sogn i Helligum Herred.

Forskellene fortsætter i den sammensætning, de enkelte sogne har i kategorierne gårde og huse. Huse er defineret til at omfatte kategorierne huse med jord og uden jord, samt ejendomme med et antal tønder hartkorn under én. Resten er kategoriseret som gårde.

Kort 3, side 29, viser fordelingen af gårdene i Østhimmerland på de enkelte sogne. Als Sogn har flest gårde med 118, mens Gerding Sogn igen er mindst med kun ti gårde.

På samme måde er antallet af huse opgjort på Kort 4, side 30. Als Sogn har det fleste antal huse med 148. Modsat har Øls Sogn kun otte huse.

Sammenlignes tallene for antal gårde med antal huse i det enkelte sogn, så viser der sig ingen identisk fordeling. Fjorten sogne har flere gårde end huse, mens modsat 25 sogne har flere huse end gårde. I tre sogne er der lige mange gårde og huse. Sammensætningen af et sogn på gård og huse afhænger af mange faktorer. F.eks. tæller større gårde som hovedgårde jo som en enhed, men de omfatter langt større arealområder, end en almindelig gård. Lokalisering af en hovedgård i et sogn betyder også, at familier boende i huse med kålhaver, men uden jord, der beregnes hartkorn af, kan brødføde sig selv som håndværker eller daglejer ved den store gård.

På Kort 5, side 31, er antallet af ejendomme sat i relation til sognets samlede areal.

I Østhimmerland var gennemsnittet for en husstands areal 31,1 hektar i år 1834. Fleskum Herred havde højeste gennemsnit med 33,9 hektar, fordi herredet er incl. Lille Vildmose. Helligum Herred lå på 28,7 hektar, mens den gennemsnitlige værdi i Hindsted Herred lå på 30,7 hektar, pr. ejendom, dvs. gennemsnit for gårde og huse tilsammen.

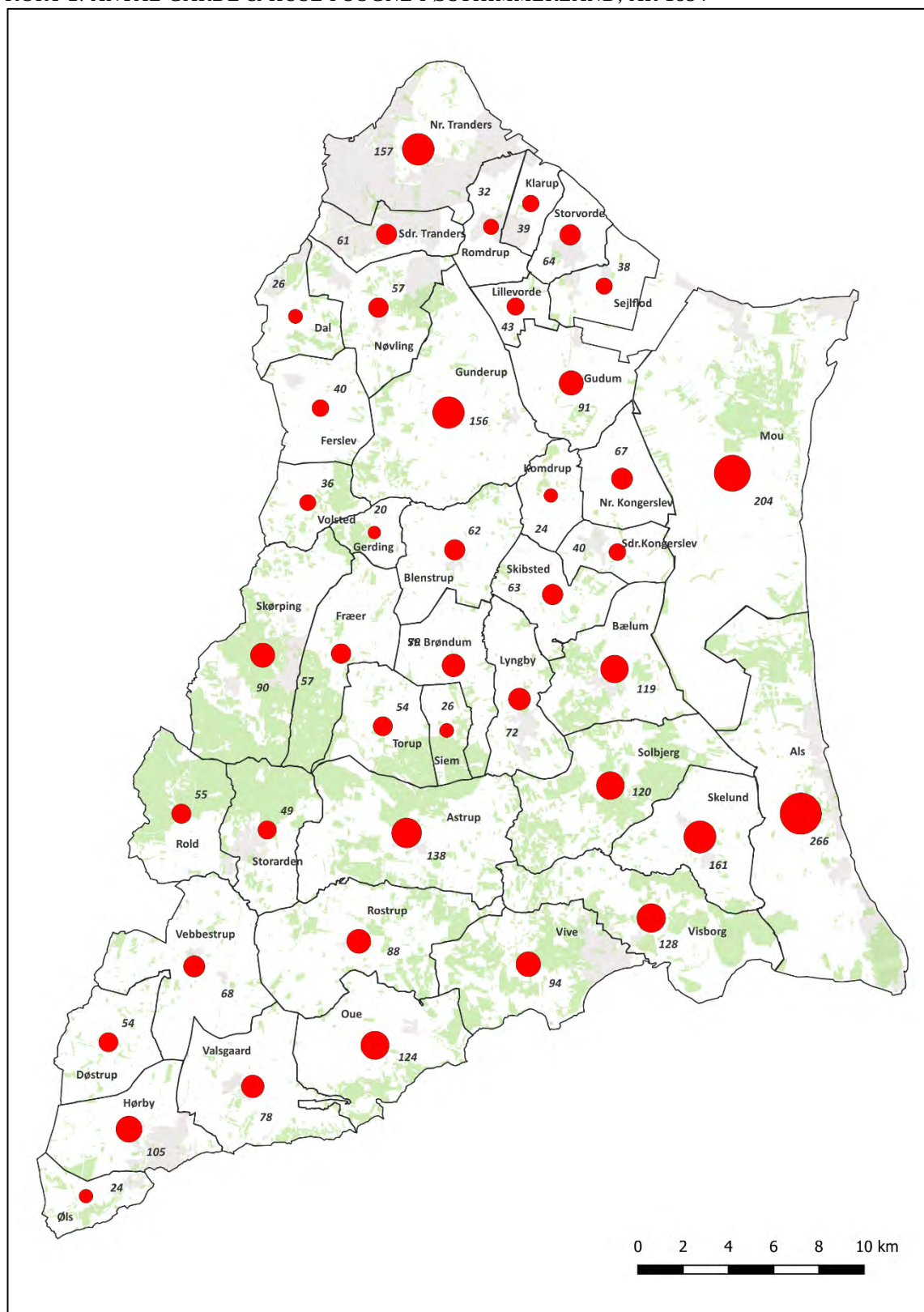
Gennemsnitsstørrelsen varierer noget mere mellem de enkelte sogne. Det største areal pr. husstand var Mou Sogn, incl. Lille Vildmose, med 53,9 hektar pr. husstand, mens sognet med mindste gennemsnitlige areal pr. husstand var Skelund Sogn med kun 16,1 hektar.

Antal tønder hartkorn i et sogn eller registreret for en ejendom giver en indikation af ejendommens værdi. På Kort 6, side 32, er det gennemsnitlige antal tønder hartkorn beregnet for gårdene og husene i de enkelte sogne.⁶

I Østhimmerland var gennemsnittet for en ejendomsværdi målt i tønder hartkorn 2,1 tønder hartkorn. Fleskum Herred og Hellum Herred lå på nogenlunde samme niveau for gennemsnitlig værdi på 2,4 tønder hartkorn. Den gennemsnitlige værdi i Hindsted Herred lå betydeligt under på kun 1,6 tønder hartkorn pr. ejendom.

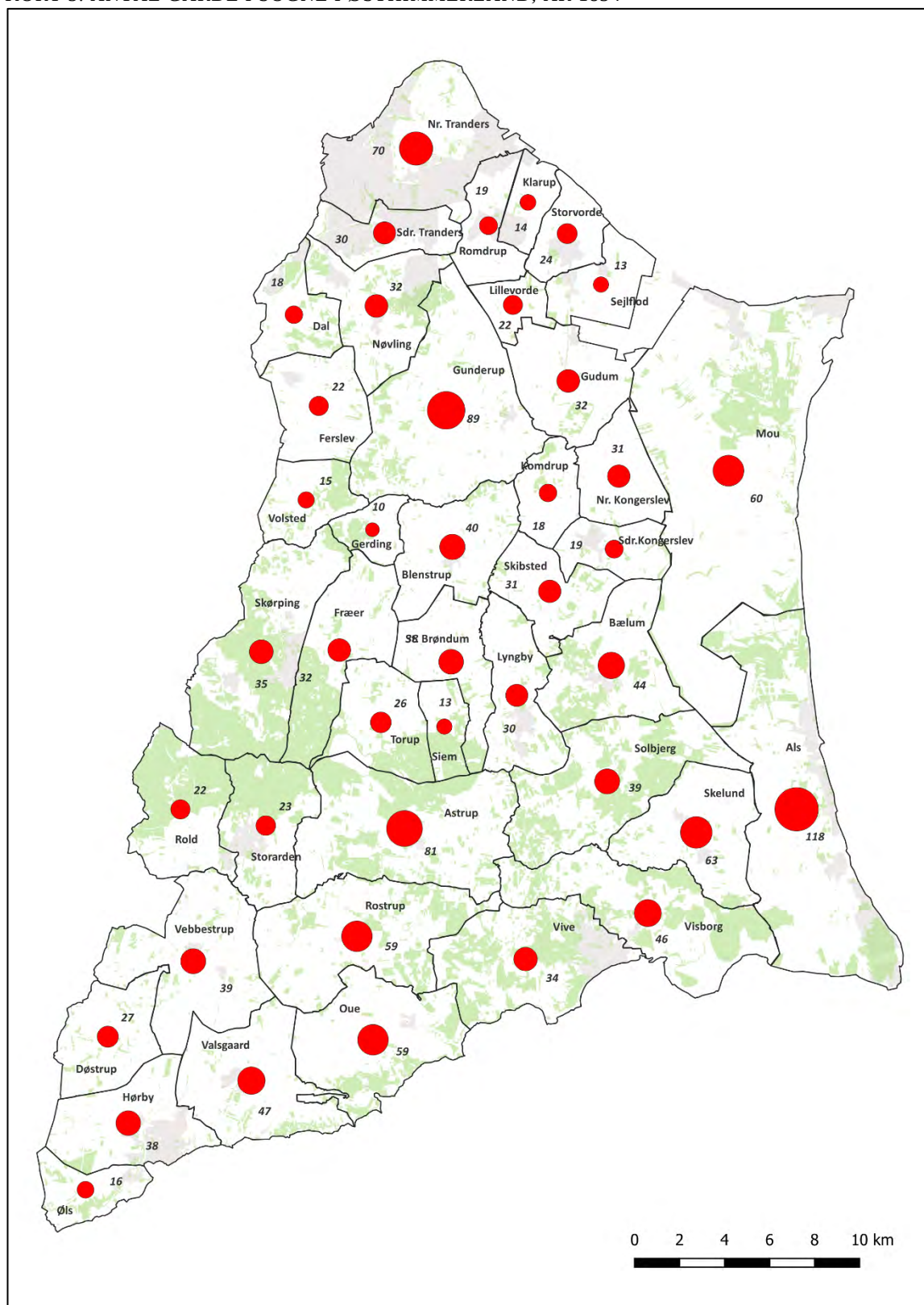
⁶ Når der her – og i de følgende afsnit – angives antal tønder hartkorn, omfatter disse den samlede privilegerede og uprilegerede ager og eng samt skovskylds hartkorn i tønder.

KORT 2. ANTAL GÅRDE & HUSE I SOGNE I ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834

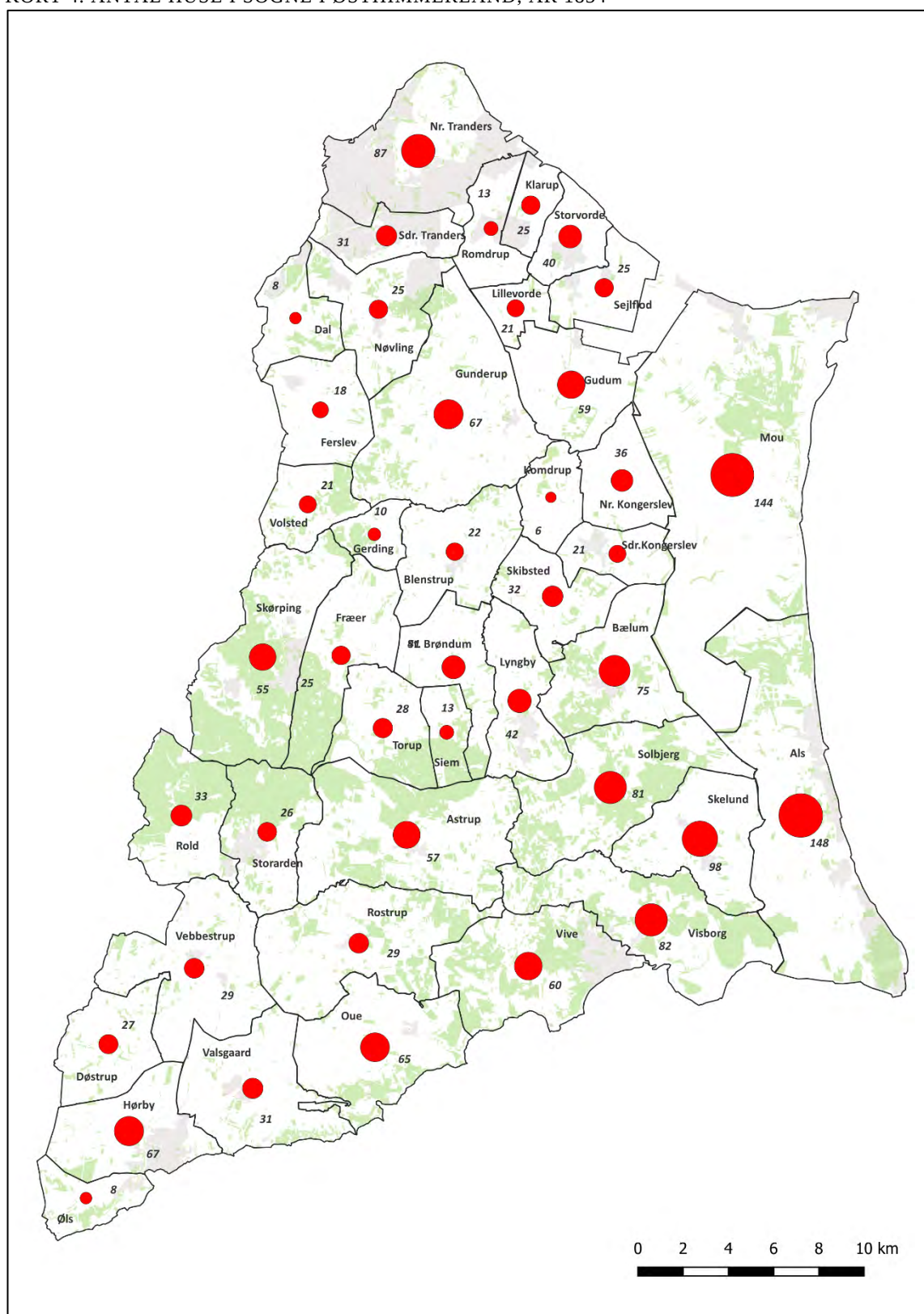
Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

KORT 3. ANTAL GÅRDE I SOGNE I ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834

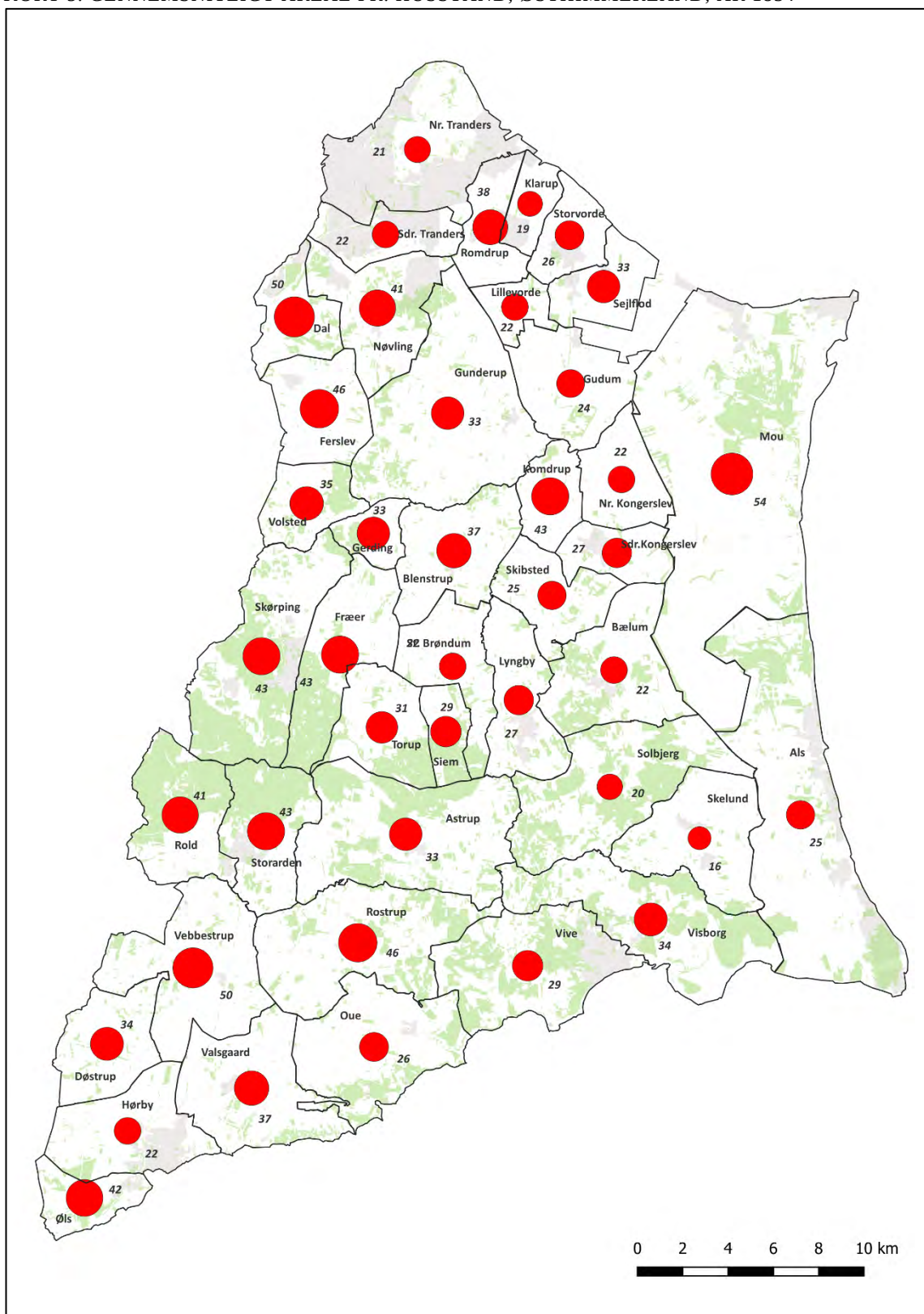
Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

KORT 4. ANTAL HUSE I SOGNE I ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834

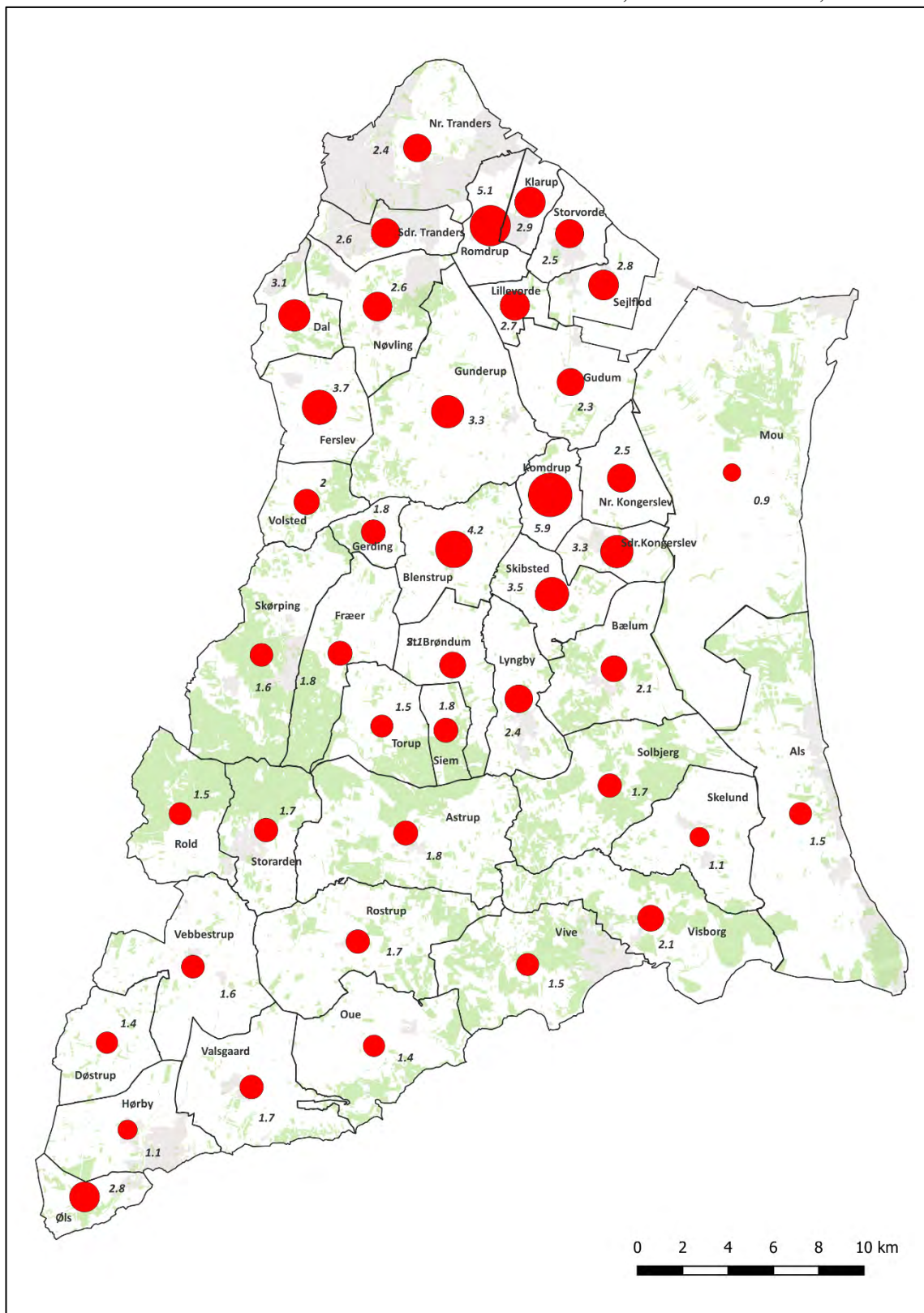
Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

KORT 5. GENNEMSITLIGT AREAL PR. HUSSTAND, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837 samt sogneareal fra Den danske stats Statistik fremstillet ved Adolph Frederik Bergsøe, første bind.

KORT 6. GENNEMSN. ANTAL TDR. HARTKORN PR. HUSSTAND, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837 samt sogneareal fra Den danske stats Statistik fremstillet ved Adolph Frederik Bergsøe, første bind.

I det følgende gennemgås hver enkelt ejendomstype mere detaljeret.

4.1 OFFENTLIGE STIFTELSE, LEHN OG STAMHUSE

Der fokuseres i kildematerialet på ejerskabet og ikke på gård- eller hustype samt på antal for både kategorien Offentlige stiftelser og Lehn- og stamhuse. Definitionen af, hvad kategorierne omfatter synes heller ikke at være så præcis som ønsket. Denne kategori er således forskellig fra de øvrige kategorier i de kommende afsnit. Offentlige stiftelser, len- og stamhuse indgår i de øvrige ejendomskategorier.

Offentlige stiftelser omfatter ejendom under offentlige embeder, og er her medtaget hvis de ejer jord og betaler tiender. Offentlige stiftelser kan være klostre, hospitaler, præstegårde, skoler, fattiggårde m.v., i den udstrækning, at der var ejet af stat eller regional myndighed.

Lehn, eller len, og stamhuse var ejendom, der var anvendt til formål under det myndighedsområde, der førhen hed Len, men som senere fik betegnelsen amt. For begge begreber gælder, at der var tale om besiddelser af den danske adel. Et stamhus er et gods der udelt skulle arves af ældste søn. Indehaveren af et stamhus kaldes stamhusbesidder. Et stamhus var skattefritaget, men til gengæld kunne det ikke sælges.

I Østthimmerland omfattede len- og stamhuse f.eks. grevskabet Lindenberg.

Offentlige stiftelsers jorder var i 1834 beliggende i 24 ud af Østthimmerlands 42 sogne, mens len- og stamhuse var lokaliseret i 17. I ti sogne var ingen af denne type ejendomme til stede.

Samlet udgjorde de offentlige stiftelsers ejerskab i Østthimmerland i 1834 285 tønder hartkorn. Dette svarede til omtrent fire procent af Østthimmerlands samlede tønder hartkorn værdi. For hele landet udgjorde de offentlige stiftelsers ejerskab cirka 11 procent.

Len- og stamhuse udgjorde langt mere, nemlig 1.942 tønder hartkorn. Dette svarede til omtrent 28 procent af Østthimmerlands samlede tønder hartkorn-værdi. På landsplan ejede Len- og stamhuse 28 procent af landets tønder hartkorn-værdi i 1834.

Målt i værdien tønder hartkorn var den største værdi af jordtilliggende for offentlige stiftelser for ét sogn i år 1834 48 tønder hartkorn i Storvorde Sogn, men den største værdi af jordtilliggende til len- og stamhuse var på 420 tønder hartkorn og beliggende i Gunderup Sogn.

4.2 HOVEDGÅRDE

Hovedgårdene blev underopdelt i komplette hovedgårde og ukomplette hovedgårde med fri hovedgårdsartsrettigheder samt upriviligerede hovedgårde.

Hovedgårde var større landbrugsejendomme, hvorunder der hørte (eller havde hørt) mindre gårde.

En hovedgård var oprindeligt en sædegård, hvor en adelig familie før 1660 havde haft bopæl, og som var "komplette", når de besad mindst 200 tønder hartkorn inden for en radius på to mil, svarende til cirka 14 kilometer fra hovedgården. Senere omfattede hovedgårde også gårde af denne størrelse, der ikke var eget af adelige.

De ukomplette hovedgårde er gårde, der tidligere havde størrelse af hovedgårde, men som var kommet ned under denne størrelse, men som alligevel havde bevaret deres skattefrihed.

Skattefriheden for hovedgårde betegnedes privilegeret. Til gengæld for skattefriheden og friheden for at betale tiende, skulle hovedgårdens ejer hæfte for deres fæstebønders skatter.

Desuden besad alle ejere af hovedgårde en lokal politimyndighed over alle godsets beboere, og vedkommende havde også ansvaret for skiftevesen. Mange af disse godsejere "købte" den lokal sognekirke. De modtog kirkens indtægter, og skulle så til gengæld afholde de nødvendige udgifter.

I analysen omfatter hovedgårdens arealer udelukkende de arealer, der blev drevet under hovedgården. De øvre arealer er henført under de øvrige gård- og huse betegnelser. Hovedgården kan dog omfatte f.eks. en avlsgård, der ligger på hovedgårdens område, og som drives af hovedgårdens ejer eller blot er bortforpagtet af ejeren.

I Tabel 2 er beregnet antallet af de forskellige typer hovedgårde samt deres antal tønder hartkorn i de enkelte herreder i Østthimmerland.

TABEL 3. HOVEDGÅRDE I ØSTHIMMERLAND, FORDELT PÅ TYPE, ANTAL GÅRDE & ANTAL TDR. HARTKORN, 1834

	Komplette	Ukomplette med fri hovedgårdsarts rettigheder	Uprivilegerede hovedgårde	I alt
Herred	<i>Antal hovedgårde</i>			
Fleskum	2	3	1	6
Hellum	3	2	4	9
Hindsted	2	1	2	5
Østhimmerland	7	6	7	20
	<i>Antal tønder hartkorn</i>			
Fleskum	66,0	89,3	6,1	161,4
Hellum	163,8	62,4	74,6	300,8
Hindsted	93,6	65,9	54,8	214,3
Østhimmerland	323,4	217,6	135,5	676,5

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1,

Hovedgårdenes besiddelser strækker sig typisk over flere sogne. I sådanne tilfælde er hovedgården kun medtaget under det sogn, dens bygning ligger i, mens areal og hartkorn under hovedgården er medregnet under de øvrige arealberegninger i andre sogne.

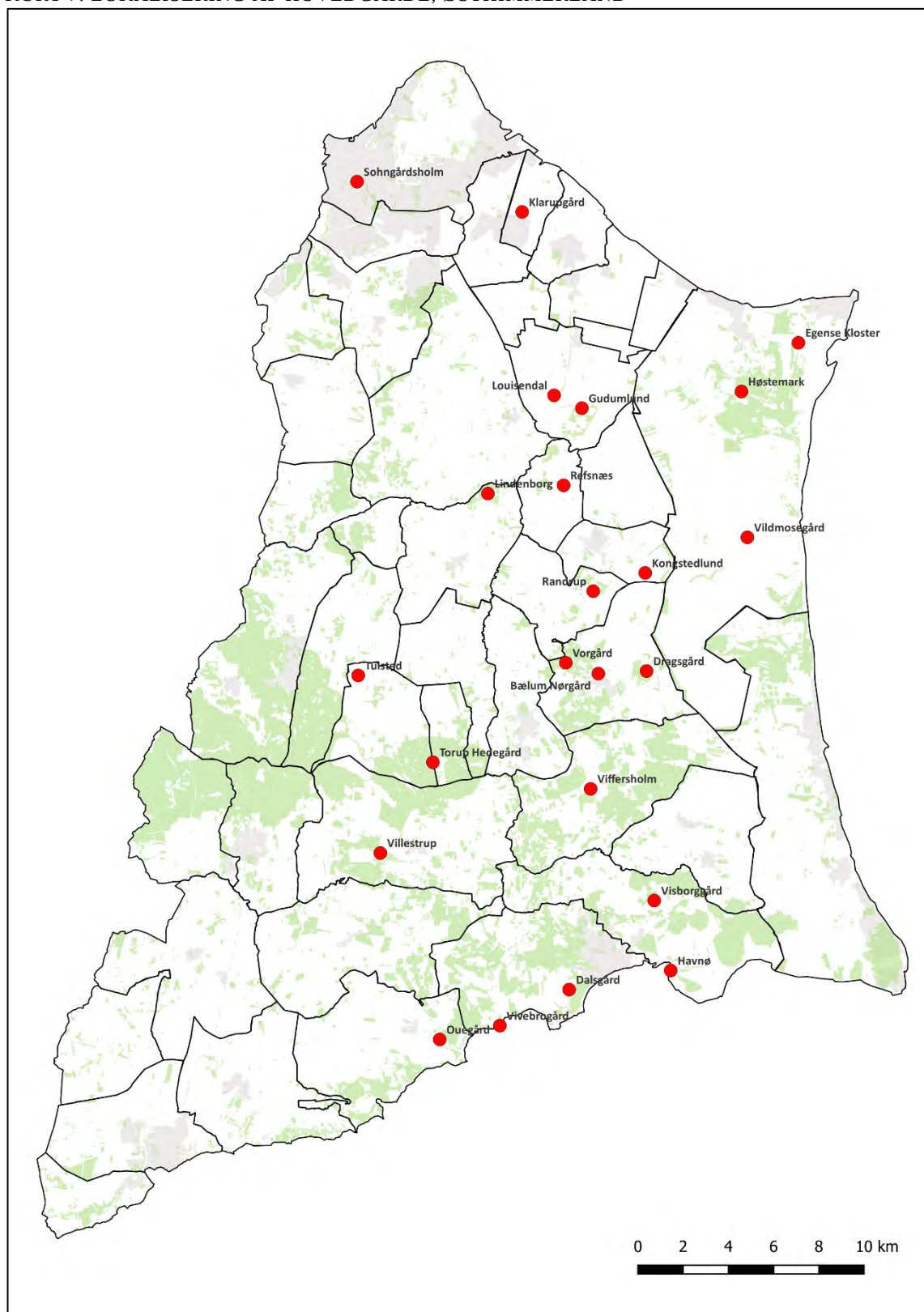
Hovedgårdene omfatter som kategori cirka en tiendedel af det samlede antal tønder hartkorn, registreret i Østhimmerland i år 1834. Ejerskabet er dog betydeligt større, fordi de har ejerskabet til størstedelen af alle fæstegårde i regionen.

Deres direkte besiddelser under selve hovedgården, excl. fæstegårde, er beregnet på Kort 7, side 37, for hvert enkelt sogn i Østhimmerland.

I 25 af de 42 sogne i Østhimmerland er der ingen hovedgårde med registreret antal tønder hartkorn i år 1834. Men i andre sogne er hovedgårdene dominerende i lokalsamfundet. I Visborg Sogn omfatter hovedgårdene halvdelen af den registrerede antal tønder hartkorn i sognet. I fire andre sogne er hovedgårdenes andel over en fjerdedel af sognes samlede registrerede antal tønder hartkorn.

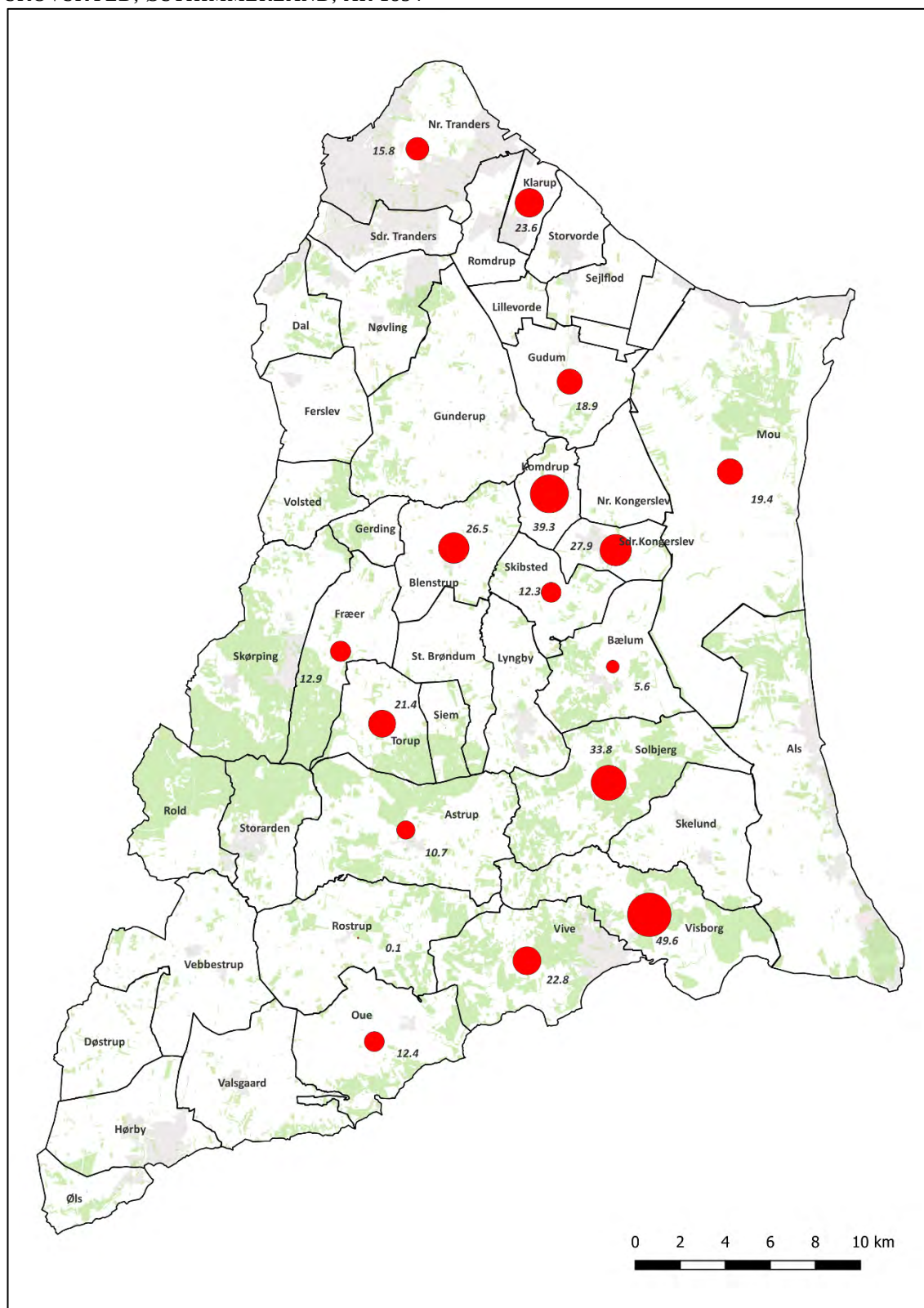
Alle hovedgårdes navn og lokalisering er vist på Kort 7, side 36.

KORT 7. LOKALISERING AF HOVEDGÅRDE, ØSTHIMMERLAND

Kilde: Folketælling 1845 & G. Begtrup, Agerdyrkningens tilstand i Danmark, Nørrejylland II, side 186ff.

KORT 8. HOVEDGÅRDENES ANDEL AF SOGNETS SAMLEDE TDR. HARTKORN PÅ AGER, ENG & SKOVSKYLD, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

4.3 SELVEJERGODS

I denne kategori er gårde, der ikke (længere) hører under fæste. Der er altså tale om bønder, som selv ejer deres jord. Denne gruppe gårde eller bønder benævnes også jordegne bønder, ejendomsbønder, adelsbønder eller blot bønder.

Under denne kategori hører også præstegårde og andre frie gårde, der ikke som annex- eller mensalgårde hører under fæstegodset.

I Tabel 4 er beregnet antallet af ejendomme (gårde og huse), der er selvejergods. Ejendommene er fordelt på størrelse, målt i antal tønder hartkorn. Samtidigt er de enkelte ejendomsklassers samlede værdi i antal tønder hartkorn beregnet.

TABEL 4. SELVEJERGODS FORDELT PÅ STØRRELSE I ANTAL TDR. HARTKORN & SAMLEDE TDR. HARTKORN VÆRDI PR. KLASSE, ÅR 1834

Herred	Huse u. jord	< 1 tdr. hartkorn	1-2 tdr. hartkorn	2-4 tdr. hartkorn	4-8 tdr. hartkorn	8 tdr. hartk & >	I alt
<i>Antal ejendomme</i>							
Fleskum	80	108	29	51	154	18	440
Hellum	20	42	12	26	53	11	164
Hindsted	116	162	105	209	30	4	626
Østhimmerland	216	312	146	286	237	33	1.230
<i>Antal tdr. hartkorn</i>							
Fleskum	0,0	49,3	40,3	129,1	831,9	182,6	1.233,1
Hellum	0,0	16,5	16,6	75,6	312,5	129,9	551,1
Hindsted	0,0	77,5	140,3	592,8	151,5	38,5	1.000,5
Østhimmerland	0,0	143,3	197,1	797,5	1.295,9	351,0	2.784,8

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernærmest anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

De 1.230 ejendomme med selvejerstatus i Østhimmerland i år 1834 fordeler sig på alle klasser af størrelse. Langt størstedelen af de næsten tre tusinde tønder hartkorn tilhører gårde i størrelsesordenen fra to til otte tønder hartkorn.

De fleste af de større gårde med selvejerstatus er lokaliseret i Fleskum og Hellum Herred. Antalsmæssigt er der langt flest selvejergårde og -huse i Hindsted Herred, men der er kun fire i klassen med otte tønder hartkorn og større. Den gennemsnitlige størrelse på en ejendom (gård og hus) i Fleskum Herred var på 2,8 tønder hartkorn. I Hellum Herred var det tilsvarende tal 3,4 tønder hartkorn, mens det i Hindsted Herred var kun 1,6 tønder hartkorn.

I midten af 1800-tallet var transitionen fra fæsteri og hoveri i fuld gang mod selveje. Selvejerhusene og -gårdene var fri for hoveri eller afgift i stedet for hoveri, men mange var til gengæld sat i gæld for at kunne få deres egen ejendom. Husene, der reelt omfattede både husene uden jord og ejendomme med mindre end en tønde hartkorn, omfattede familier, der levede som daglejere eller håndværkere, hvor især løsarbejde på godser og større gårde gav en lille og ustabil indtjening for husstandens familie. Husene, omfattende begge kate-

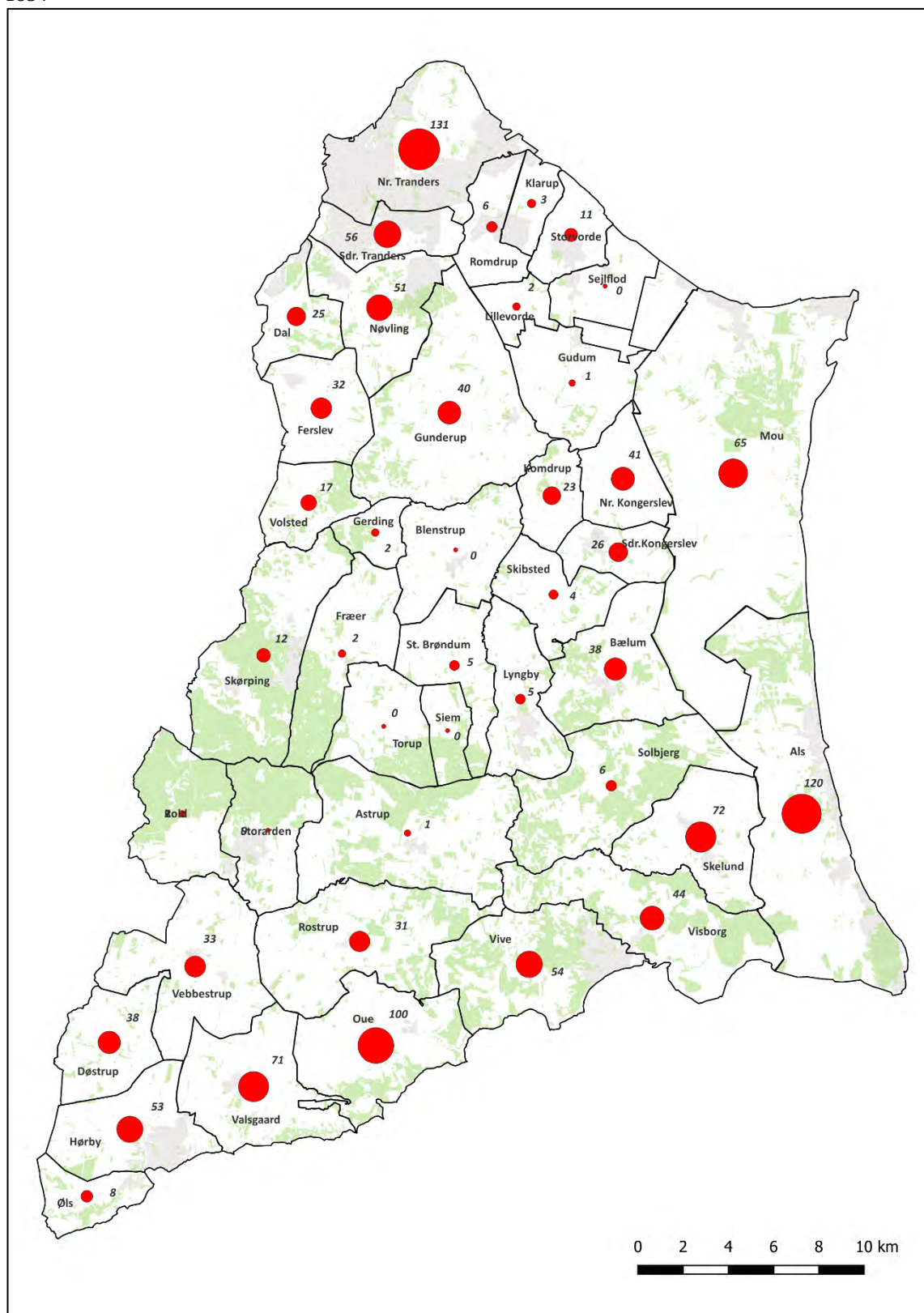
gorier omfattede i alt 528 ejendomme, hvilket svarer til noget under halvdelen af alle husstande og familier i Østhimmerland i år 1834.

Alle ejendomme, huse såvel som gårde, som i år 1834 havde selveje, er angivet under de enkelte sogne på Kort 9, side 40.

I sognene op mod købstaden Aalborg var størstedelen af sognenes ejendomme i selvejekategorien. Det gjaldt alle ejendomme i Sønder Tranders Sogn, og kun seks ejendomme i Nøvling Sogn havde ikke opnået selvejerstatus. I Helum Herred var det mere differentieret. F.eks. Komdrup Sogn havde selvejerstatus for 23 ud af 24 ejendomme, mens flere sogne omkring Lindenberg borg gods stort set ikke havde ejendomme med selvejerstatus. Denne differentiering af sognene i forhold til selvejergods gjaldt også for Hindsted Herred. I Valsgård Sogn var der således 71 ud af 78 ejendomme, der havde selvejerstatus, mens kun en ejendom ud af 138 ejendomme i Astrup Sogn var selvejergods. I Rold Sogn var kun en ejendom ud af 55 med selvejerstatus.

I hele Østhimmerland til sammen var 40,2 procent af værdien i antal tønder hartkorn under selveje. 22 sogne lå over denne andel, mens 20 sogne lå under.

KORT 9. ANTAL EJENDOMME MED SELVEJERSTATUS I DE ØSTHIMMERLANDSKE SOGNE, ÅR 1834

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

4.4 ARVEFÆSTEGODS & FÆSTEGODS

Fæstegods omfatter gårde, hvor herremanden overdrog brugen af gården til en fæster. Der var tale om en livskontrakt, der kun kunne brydes under bestemte forhold, f.eks. når herremanden selv ville benytte gården og dens jorder.

Fæstebonden var forpligtet til at betale en årlig afgift, som var fastsat i fæstekontrakten. Afgiften kunne omfatte penge, korn eller naturalier samt arbejde, der også blev benævnt hoveri.

Herremanden, dvs. ejeren, var forpligtet til at sikre fæstebondens betaling af skatter og tiender, men det var fæstebonden, der i praksis måtte udrede denne udgift.

Arvefæsten er en fæsteform, hvor fæsteretten overføres fra fæsteren til dennes arvinger. Fæstegårdens ejer kan altså kun få ejendomsret til gården, hvis ingen arvinger ønsker at overtage fæstegården.

Arvefæsteren kan under bestemte forhold pantsætte eller sælge gården, men ikke dele af gården.

En stor del af fæstegodset var huse. Huse havde enten ingen jord (ikke registreret hartkorn) eller en lille kålhav eller under en tønne hartkorn under sig. Husene lå for størstedelen i landsbyfællesskabet ved fællesarealer, der blev betegnet 'gade'.

Der var typisk tale om fæste-huse. Beboerne var typisk daglejere (landarbejdere), håndværkere, hyrder m.fl. eller ved kysten fiskere. Læreren og degnen var også bosiddende i hus, men hvortil der kunne være en mindre andel jord. Huse blev også anvendt til aftægt for tidligere bønder, og til enker, f.eks. præsteenker.

Håndværkerstanden på landet i huse var grovsmede, tømmermænd, bødkere, teglbrændere, pottemagere, hjulmænd, murer mestre, skindere, vævere og skræddere samt skomagere.

I modsætning til huse i landsbyfællesskabet boede indsidderne og inderster i huse, der var beliggende på jord, som tilhørte en gård.

Antal af huse og gårde med arvefæste og deres værdi i antal tønner hartkorn er opgjort for de tre herreder og Østhimmerland i alt i Tabel 5.

TABEL 5. ARVEFÆSTEGODS FORDELT PÅ STØRRELSE I ANTAL TDR. HARTKORN & SAMLEDE TDR. HARTKORN VÆRDI PR, KLASSE, ÅR 1834

Herred	Huse uden jord	< 1 tdr. hartkorn	1-2 tdr. hartkorn	2-4 tdr. hartkorn	4-8 tdr. hartkorn	8 tdr. hartk.& >	I alt
	<i>Antal ejendomme</i>						
Fleskum	0	2	1	2	1	0	6
Hellum	0	1	0	0	1	0	2
Hindsted	0	0	0	0	0	0	0
Østhimmerland	0	3	1	2	2	0	8
	<i>Antal tdr. hartkorn</i>						
Fleskum	0,0	0,5	2,0	6,3	6,0	0,0	14,8
Hellum	0,0	0,9	0,0	0,0	6,0	0,0	6,9
Hindsted	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Østhimmerland	0,0	1,4	2,0	6,3	12,0	0,0	21,7

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

Arvefæste havde, som tabellen viser, ikke en betydelig udbredelse i Østhimmerland i år 1834. Kategorien omfattede kun fem gårde og tre huse og en værdi på 21,7 tønder hartkorn.

Men anden fæstegods havde fortsat en dominerende udbredelse i Østhimmerland i år 1834. I Tabel 6 er den almindelige fæstegods opgjort for de tre herreder og hele Østhimmerland.

TABEL 6. FÆSTEGODS FORDELT PÅ STØRRELSE I ANTAL TDR. HARTKORN & SAMLEDE TDR. HARTKORN VÆRDI PR, KLASSE, ÅR 1834

Herred	Huse uden jord	< 1 tdr. hartkorn	1-2 tdr. hartkorn	2-4 tdr. hartkorn	4-8 tdr. hartkorn	8 tdr. hartk.& >	I alt
	<i>Antal ejendomme</i>						
Fleskum	156	238	33	15	122	28	592
Hellum	100	324	42	127	119	6	718
Hindsted	255	227	65	212	42	0	801
Østhimmerland	511	789	140	354	283	34	2.111
	<i>Antal tdr. hartkorn</i>						
Fleskum	0,0	62,0	52,1	38,8	725,6	267,3	1.145,8
Hellum	0,0	72,0	57,4	400,9	674,1	56,9	1.261,3
Hindsted	0,0	78,0	92,8	661,5	198,3	0,0	1.030,6
Østhimmerland	0,0	212,0	202,3	1.101,2	1.598,0	324,2	3.437,7

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

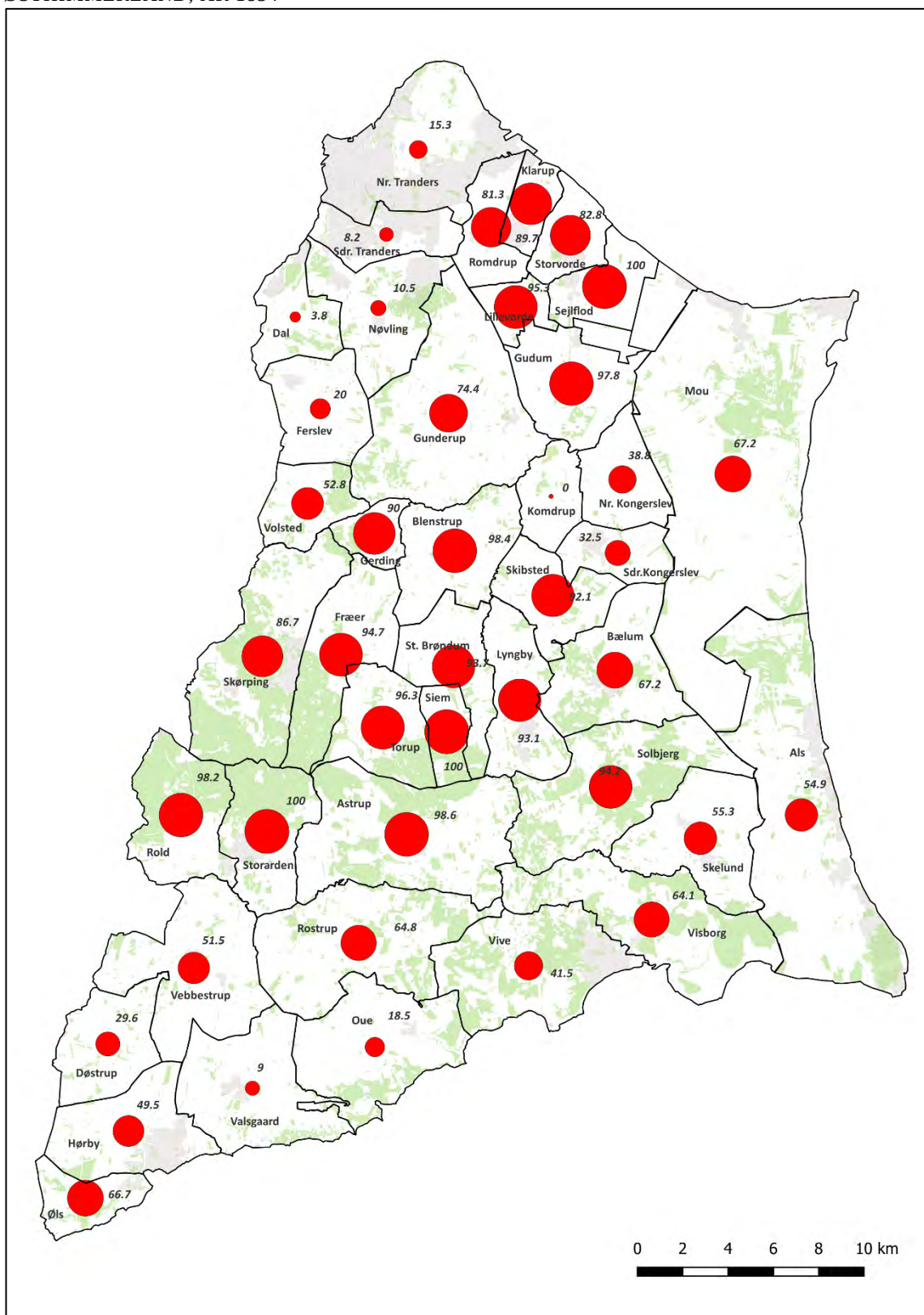
Fæstegods, excl. arvefæstegods, omfatter 62,7 procent af alle husstande i Østhimmerland i år 1834, og 49,7 procent af den samlede værdi af tønder hartkorn på ager og eng samt skovskyld i hele egnen.

Der var relativt store forskelle i fæstegodsets udbredelse i de tre herreder. Den største dominans havde fæstegodset, igen excl. arvefæste, i Hellum Her-

red, hvor 80,4 procent af husstandene var under fæste. Andelen i de to andre herreder lå på kun lidt over halvdelen af husstandene under fæste. Målt i værdi lå Hellum Herred på en andel fæstegods på 59,5 procent, mens de to øvrige herreder kun lå på 45 til 46 procent.

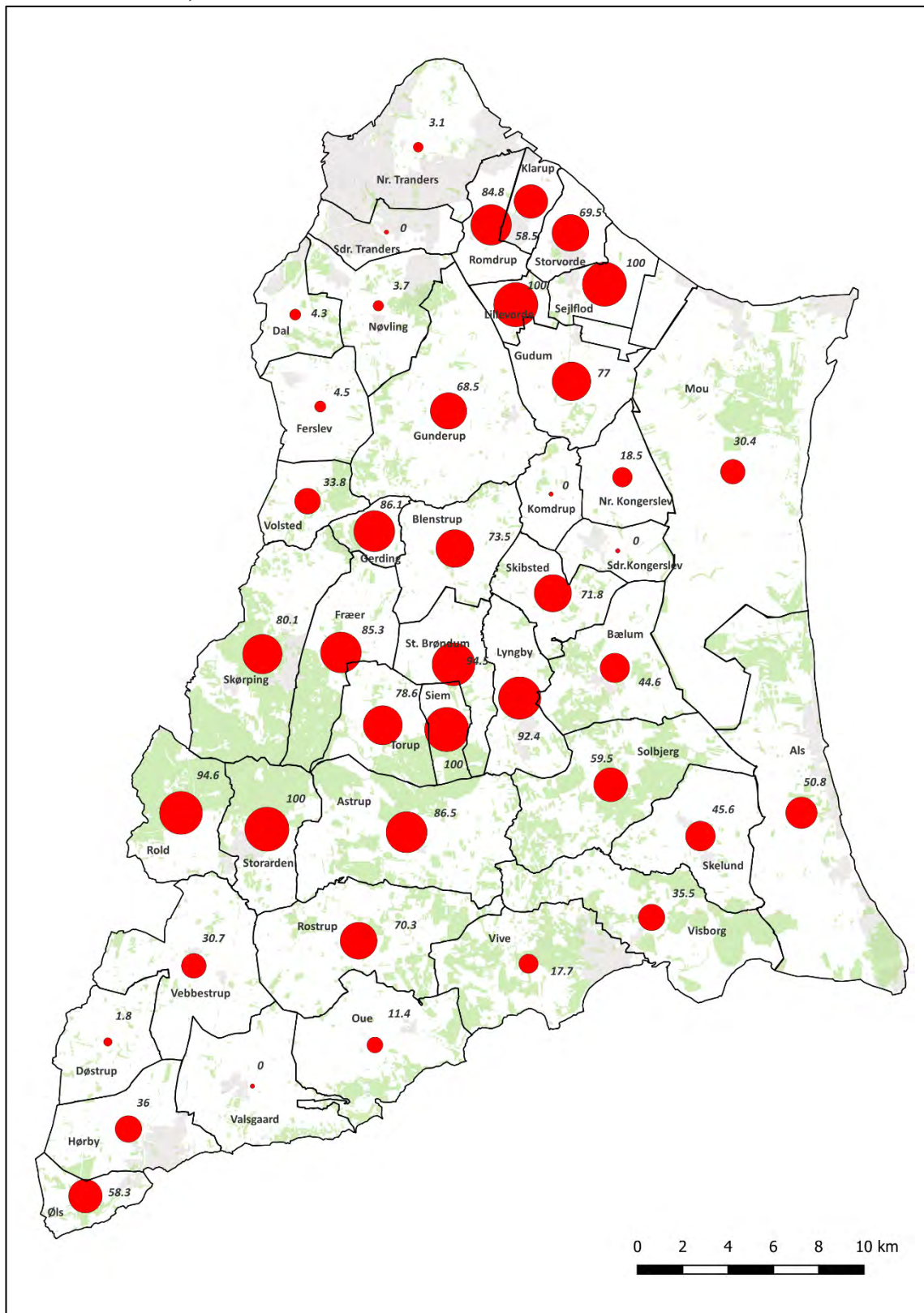
På Kort 10, side 44 er andelen af husstande under fæste, både almindeligt fæste og arvefæste, beregnet for hvert enkelt sogn i Østhimmerland. Tilsvarende er andelen af tønner hartkorn for ager og eng af sognets samlede tønner hartkorn beregnet på Kort 11, side 45.

KORT 10. ANDEL AF ALLE HUSSTANDE MED ARVEFÆSTE ELLER FÆSTE I PCT., ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

KORT 11. ANDEL AF TØNDER HARTKORN MED ARVEFÆSTE ELLER FÆSTE I PCT., ØSTHIMMERLAND, ÅR 1834

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

I løbet af 1800-tallet overgik de fleste fæstegårde til selveje, og med jordlovene i 1919 blev de sidste rester af det gamle fæstesystem i Danmark endeligt afskaffet.

5 AREALANVENDELSEN

Med det foreliggende statistiske materiale, er det muligt at give et relativt detaljeret indblik i, hvordan arealanvendelsen i form af dyrkede og ikke-dyrkede områder samt skov.

Alle oplysninger om dyrkning i dette kapitel er fra året 1837. De øvrige statistiske oplysninger stammer fra opgørelser fra samtiden i midten af 1800-tallet. Desto mere detaljeret og avanceret opgørelserne er gjort eller beregnet, desto større usikkerhed må erkendes. Derfor er der redegjort detaljeret for metoden til opgørelse af arealstørrelser af enhver art.

I det statistiske materiale er dyrkningen af de forskellige afgrøder primært opgjort i antal tønder sæd. I samme kilde er antal tønder sæd omregnet til en arealenhed, hvorefter de med de enkelte dyrkede arter kan opgøres i arealer og arealandele af sogne. Omregningen, som også er gennemført i denne rapport, er beskrevet således:⁷

"I øvrigt er det, ved Beregningen af hvor stort Areal der funde ansees besået, antaget, at af Hvede, Rug, Byg, Havre, Boghvede og Ærter tilsammentagne, er omtrent en Tønde udsaaet i en Tønde Land geometriskt Maal til 14.000 Kvadrat-Alen, skjønt nogle af disse Sædarter udsaaes i et mindre og andre i et større Areal; at der derimod lægges 10 Tdr. Kartoffler i en Tønde Land."

I opgørelsen af dyrkede afgrøder er der også reduceret i antallet af mindre udbredte typer afgrøder. Herom noterer kilden:⁸

"Det bemærkes her strax, at i Sognetabellerne ere, for at vinde Plads, Rubrikkerne for Vinterraps og Sommerraps sammenslaaede, samt Rubrikkerne for Hamp-, Kummen-, Humle- og Tobaksavl, som mindre betydelige, udeladte..."

Sognenes samlede areal er det areal, som sognene er registreret at omfatte i samtiden. Kilden til sognenes areal er Adolph Frederik Bergsøe: Den danske stats Statistik, første bind, Om den danske stats naturlige beskaffenhed og befolkning, 1844, tabel uden nummer, side 31ff.

I det følgende analyseres de enkelte afgrøders anvendelse i Østthimmerlands herreder og sogne hver for sig, men først opgøres, hvor stor en andel af landsdelen, der i midten af 1800-tallet er opdyrket, og hvor stor en andel, der ligger udyrket hen som eng, mose og hede og endelig som fredskov.

⁷ Statistisk Tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede Kommission, Femte hæfte, 1842, side XII.

⁸ Statistisk Tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede Kommission, Femte hæfte, 1842, side VII.

5.1 DEN SAMLEDE AREALANVENDELSE

I Tabel 7 er de tre østhimmerlandske herreders areal opdelt i dyrket areal, udyrket areal samt fredskov.

TABEL 7. DYRKET & UDYRKET AREAL, 3 HERREDER OG ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837

Herred	Fleskum Herred	Hellum Herred	Hindsted Herred	Øst- himmerland
	<i>Antal hektar</i>			
Dyrket areal	8.445	7.446	7.776	23.666
Udyrket areal, incl. bebyggelse m.v.	26.966	18.194	36.232	81.392
	<i>Procent</i>			
Andel dyrket areal	23,8	29,0	17,7	22,5
Andel udyrket areal, incl. bebygg.m.v.	76,2	71,0	82,3	77,5
	<i>Antal hektar</i>			
Gnm.snt. dyrket areal pr. ejendom	8,1	8,3	5,4	7,0

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837 samt Adolph Frederik Bergsøe: Den danske stats Statistik, første bind, Om den danske stats naturlige beskaffenhed og befolkning, 1844, tabel uden nummer, side 31ff.

Tabellen tager sit udgangspunkt i sognenes samlede areal, hvorefter det dyrkede areal beregnes som summen af de opgjorte afgrødearter. Det udyrkede areal er herefter resten, omfattende enge, heder, moser, søer, samt fredskov.

Bebyggelsen er i samlet henseende en begrænset størrelse. Derfor er det overraskende, at dyrkningsgraden ligger så lavet i hele Østhimmerland. Selv om især engarealer har haft stor betydning for at skabe føde i form af græsning og hø til husdyr, og selv om skove har været anvendt til svineold, så har de naturlige begrænsninger af dyrkningsmulighederne i midten af 1800-tallet fortsat begrænset dyrkning af meget store arealer i egnsdelen.

Det dyrkede areal er stort set lige stort i de tre herreder til trods for relativt store forskelle i herredernes samlede arealmæssige størrelse. Hvor 29,0 procent af Hellum Herred er opdyrket, så er samme andel i Hindsted Herred på kun 17,7 procent.

Forholdet mellem dyrket og udyrket areal er for Østhimmerland således 1:3,44. I det statistiske tabelværk er det samme forhold for Danmark som helhed i landdistrikterne beregnet til 1:4,15, i Jylland til 1:5,50 og i Aalborg Amt's landdistrikter 1:5,22.

Som landdistriktsområder er Østhimmerland alligevel som helhed således mere opdyrket end tilsvarende områder i andre dele af landet. Dette på trods af skovområderne i Østhimmerland samt det store vildmose-område, og de forholdsvist store kær-områder. Skulle Østhimmerland som helhed have samme dyrkningsgrad som f.eks. landdistrikterne i Jylland som helhed, så skulle der have været næsten ni tusinde hektar dyrket areal mindre i Østhimmerland i år 1837, end det reelt var gældende.

Når vi har beregnet det dyrkede areal i herreder og sogne, så kan vi opgøre den gennemsnitlige størrelse af ejendommene, målt i hektar dyrket areal. Hvor ejendommene omfatter samtlige husstande, dvs. store gårde, almindelige gårde og huse, dvs. for hele Østhimmerland 3.369 ejendomme, så er den gennemsnitlige hektar dyrket areal på 7,0 hektar for hele Østhimmerland. Både Fleskum Herred og Helligum Herred ligger over de otte hektar dyrket areal pr. ejendom, men Hindsted Herred trækker det samlede tal ned med herredets kun 5,4 hektar dyrket areal pr. ejendom.

På de følgende kort er de samme beregninger gennemført på sogne-niveau. Kort 12, side 50, viser den andel, som det dyrkede areal udgør af sognets samlede areal. Kortet viser meget store forskelle for de østhimmerlandske sogne. Ikke overraskende er det Mou Sogn, der omfatter Lille Vildmose, der har den mindste andel dyrket areal på kun 6,4 procent, men også Vebbestrup Sogn har en dyrkningsandel på under de ti procent, med 9,8 procent, og tretten øvrige sogne har en dyrknings-andel på under en femtedel af sognets areal. Disse sogne med en lav andel af dyrket areal er karakteriseret ved at være sogne med større skovområder, hede- og kærømråder (tidligere stenaldre-havbund), søer og moser. Ti af de i alt 15 sogne med en dyrknings-andel under en femtedel af sognets areal er lokaliseret i Hindsted Herred.

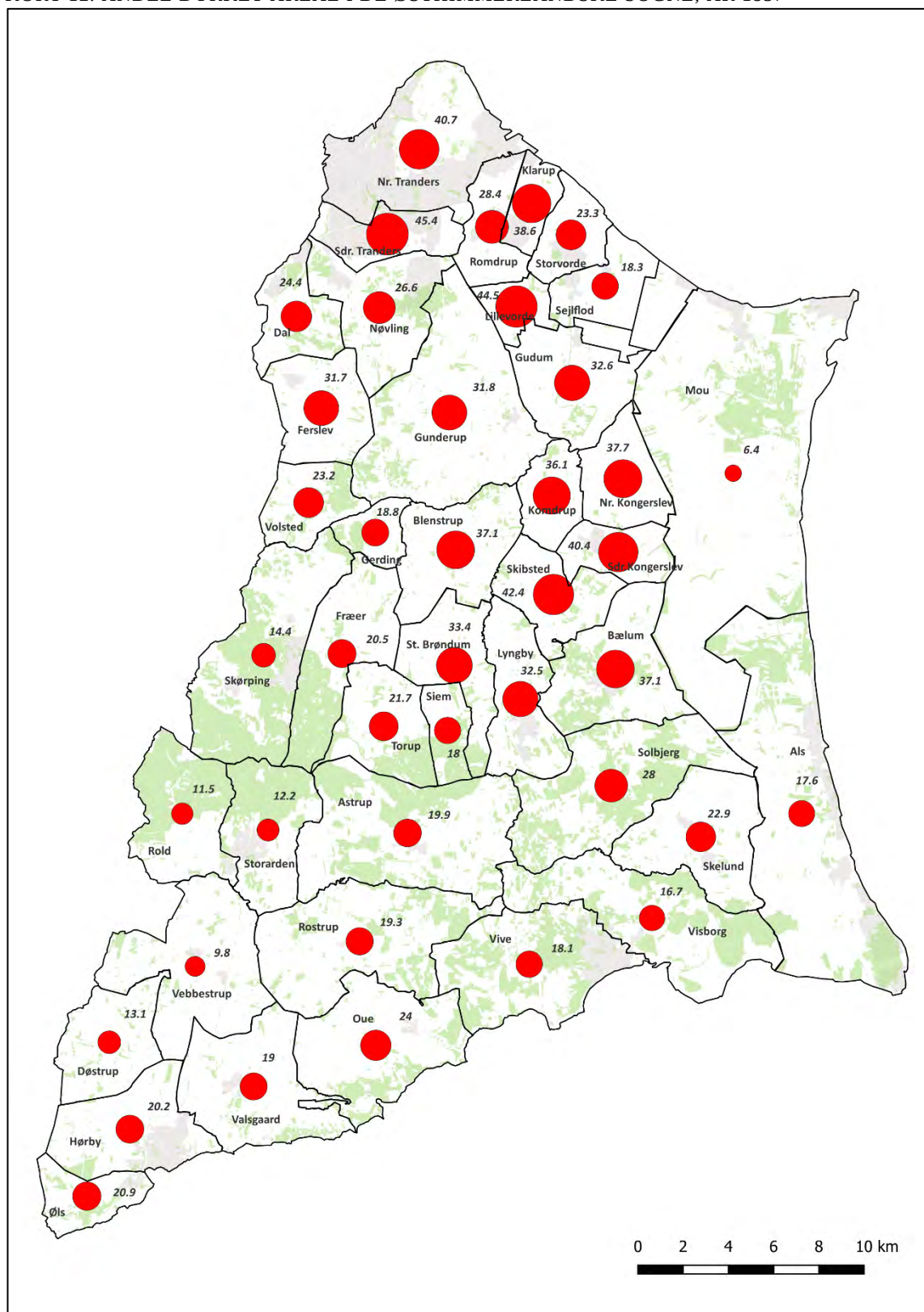
I den anden ende er Sønder Tranders Sogn inde ved købstaden Aalborg det sogn med største andel dyrket areal. Hele 45,4 procent af sognets areal er opdyrket. I sognene Nørre Tranders, Lille Vorde, Skibsted og Sønder Kongerslev kommer dyrknings-andelen også over de 40 procent. Østhimmerlands gennemsnit blev i Tabel 7, side 48 beregnet til 22,5 procent. Af de 42 sogne i landsdele ligger de 23 sogne over egnens samlede andel af dyrket areal.

Kort 13, side 51, viser ejendommens (her både gårde og huse) gennemsnitlige areal dyrket jord målt i hektar. Når kornpriserne er høje, vil de bedste betingelser for en ejendom være den at have et relativt stort dyrket areal at råde over. Det sogn med det største gennemsnitlige hektar jord pr. ejendom er Komdrup Sogn. Komdrup Sogn var i år 1837 et arealmæssigt lille sogn i Helligum Herred med en hovedgård (Refsnæs), 17 øvrige gårde og seks huse.

Ti sogne i alt havde en gennemsnitlig hektar dyrket areal pr. ejendom på over 10 hektar. Ingen af disse var lokaliseret i Hindsted Herred.

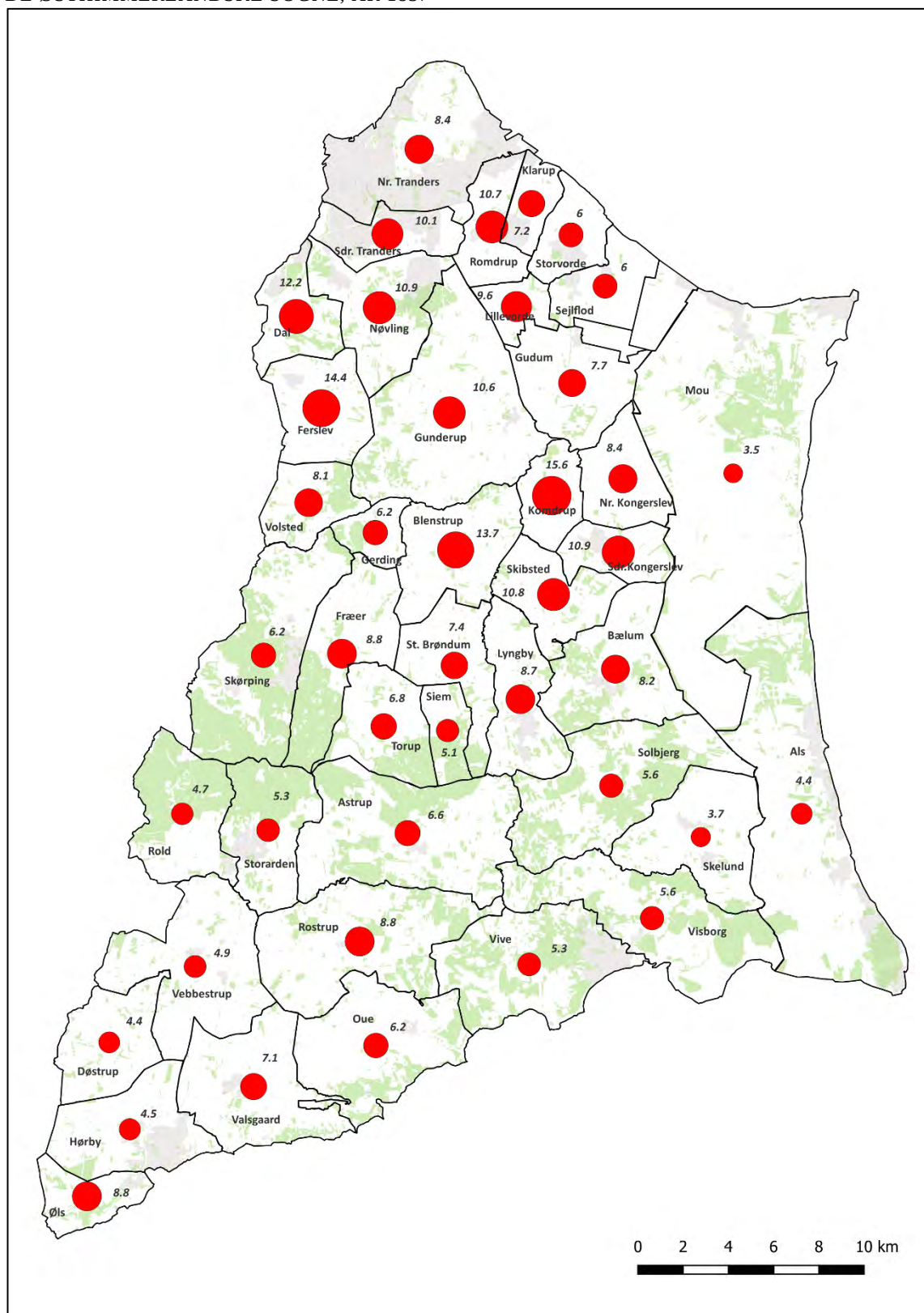
De to kort vedrørende udbredelsen af det dyrkede areal i Østhimmerlands sogne viser en meget høj differentiering af vilkårene for landbrugsproduktion på egnen. Det giver også en specialisering i, hvilke afgrøder og hvilke husdyr der prioriteres i de enkelte sogne. Disse forhold belyses efterfølgende i denne rapport.

KORT 12. ANDEL DYRKET AREAL I DE ØSTHIMMERLANDSKE SOGNE, ÅR 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

KORT 13. GENNEMSNITLIGT DYRKET AREAL I HEKTAR FOR EJENDOMME (GÅRDE & HUSE) I DE ØSTHIMMERLANDSKE SOGNE, ÅR 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

5.2 DYRKNING AF AFGRØDER

De primære afgrøder dyrket i Østhimmerland i midten af 1800-tallet omfattede følgende arter:

- Hvede.
- Rug.
- Byg.
- Havre.
- Boghvede.
- Ærter & andre bælgplanter.
- Kartoffler & andre rodfrugter.
- Raps.
- Hør.

Herudover blev der i meget lille udstrækning dyrket nogle få andre arter i landbruget uden for husenes såkaldte kålhaver. Opgørelsen i dette kapitel omhandler kun dyrkning af afgrøder uden for husstandenes egne haver.

I det følgende analyseres afgrøderne hver for sig, men vi vil først danne et samlet overblik over fordelingen af areal mellem afgrøderne. Dette er gjort for hele Østhimmerland i Figur 1.

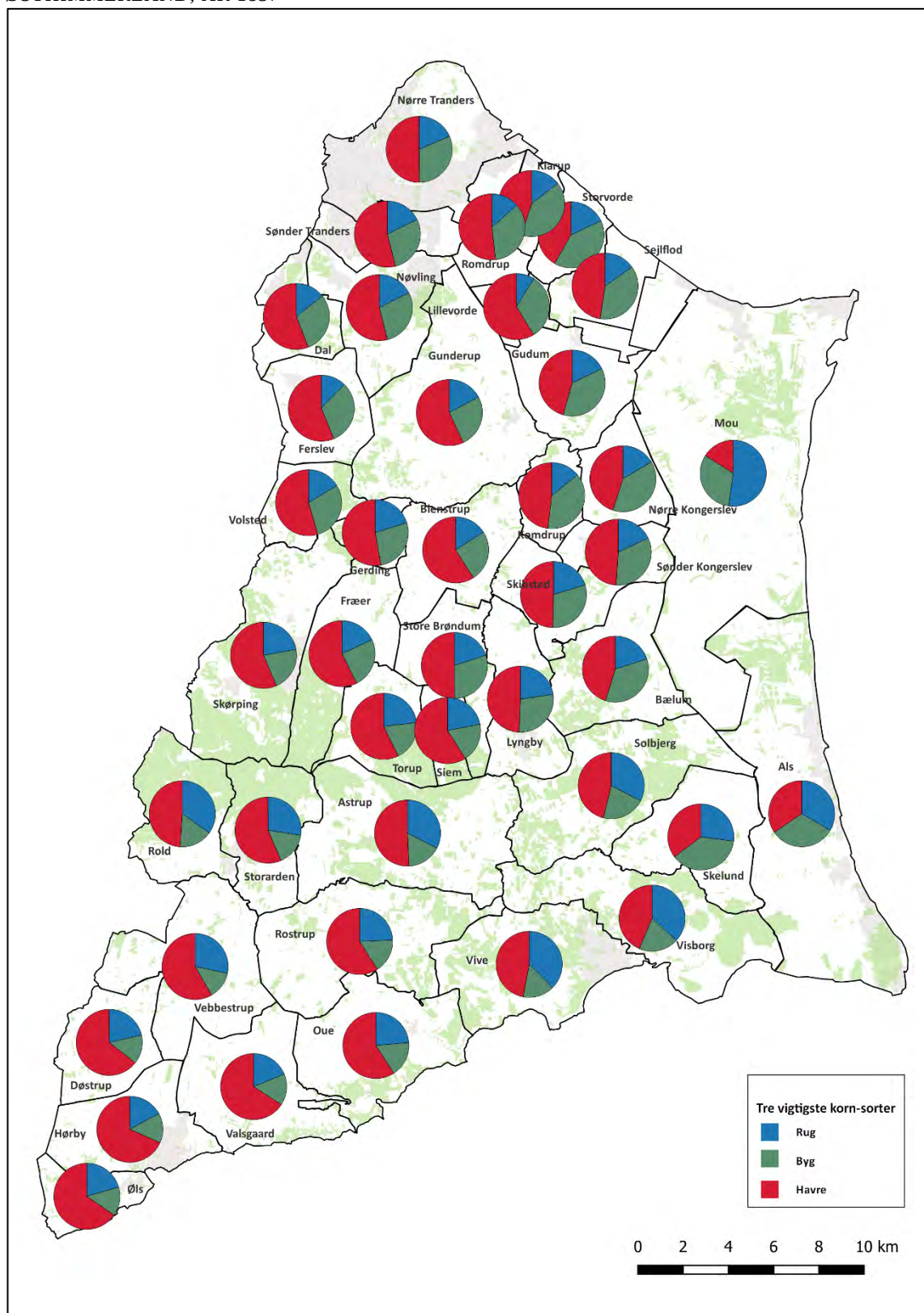
Figuren viser, at den alt-dominerende afgrøde i Østhimmerland i år 1837 var kornarten havre. Havren omfatter næsten halvdelen af det dyrkede areal. Herefter følger byg, rug, ærter og kartofler. De øvrige afgrøder boghvede, hvede, raps og hør udgør mindre end en procent af det dyrkede areal.

På landsplan er havre også den helt dominerende art, herefter følger, som i Østhimmerland, byg og rug, mens kartofler på landsplan har større udbredelse end ærter.

Havre var datidens brændstof, primært til dyrene, men også den fattige del af befolkningen spiste den som grød m.v. Blandt husdyrene var hestene, og som det senere vil blive redegjort for, var hesten et vigtigt trækdyr til både transport og til arbejdet i marken. I år 1837 blev der registreret i alt 7.082 heste i Østhimmerland.

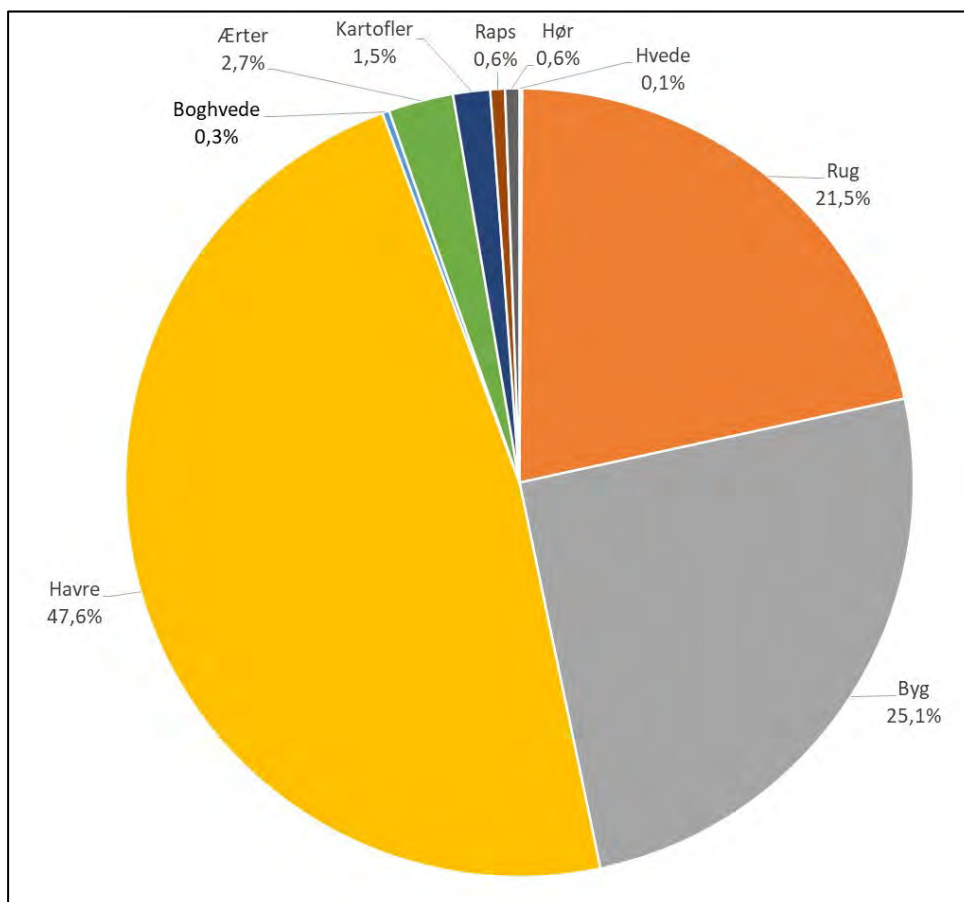
På Kort 14, side 53, er der indsat diagrammer over sognenes fordeling af de tre vigtigste korn-sorter, rug, byg og havre. Kortet viser, hvor differentieret korndyrkningen var i Østhimmerland i midten af 1800-tallet. Fordelingen af de tre "store" korn-sorter går fra dominans af rug i Mou Sogn, til f.eks. stor dominans af havre i de vestligste af de østhimmerlandske sogne.

KORT 14. FORDELINGEN MELLEM DE TRE VIGTIGSTE KORNSORTER I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

FIGUR 1. PROCENTVIS FORDELING AF AFGRØDERS AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

I det følgende analyseres de enkelte afgrøder hver for sig.

5.2.1 HVEDE

I dag udgør dyrkning af hvede 18,9 procent af det samlede dyrkede areal i hele landet, og i Nordjyllands Region udgør den 16,5 procent af det dyrkede areal.⁹

I 1837 var hvedemarken et sjældent syn. I hele den østhimmerlandske landsdel blev der kun dyrket hvede på 27,7 hektar jord. Dette svarede til omkring en promille af det samlede dyrkede areal.

Næsten halvdelen af det dyrkede areal med afgrøden hvede skete i Klarup Sogn tæt på købstaden Aalborg. I Klarup Sogn blev næsten halvdelen af hveden i Østhimmerland dyrket. Ingen andre sogne havde en andel af hvede-area-

⁹ Danmarks Statistik, Statistikbanken, opslag februar 2023. Procentandelen er beregnet på basis af det samlede dyrkede areal til landbrug og gartneri.

ler på mere end nogle få procent. Hvede blev registreret dyrket i tretten af de 42 sogne i Østthimmerland.

5.2.2 RUG

Rug var den tredjestørste kornart i år 1837, målt i hektar dyrket areal. Dette svarede til 21,5 procent af Østthimmerlands samlede dyrkede areal. I alt 5.079 hektar blev anvendt til dyrkning af rug i år 1837 i Østthimmerland. Rug var den kornart, der primært blev anvendt til brødbagning i 1800-tallet. Kun den rigere del af befolkningen samt ved f.eks. jul, blev der anvendt hvede til bagning af brød.

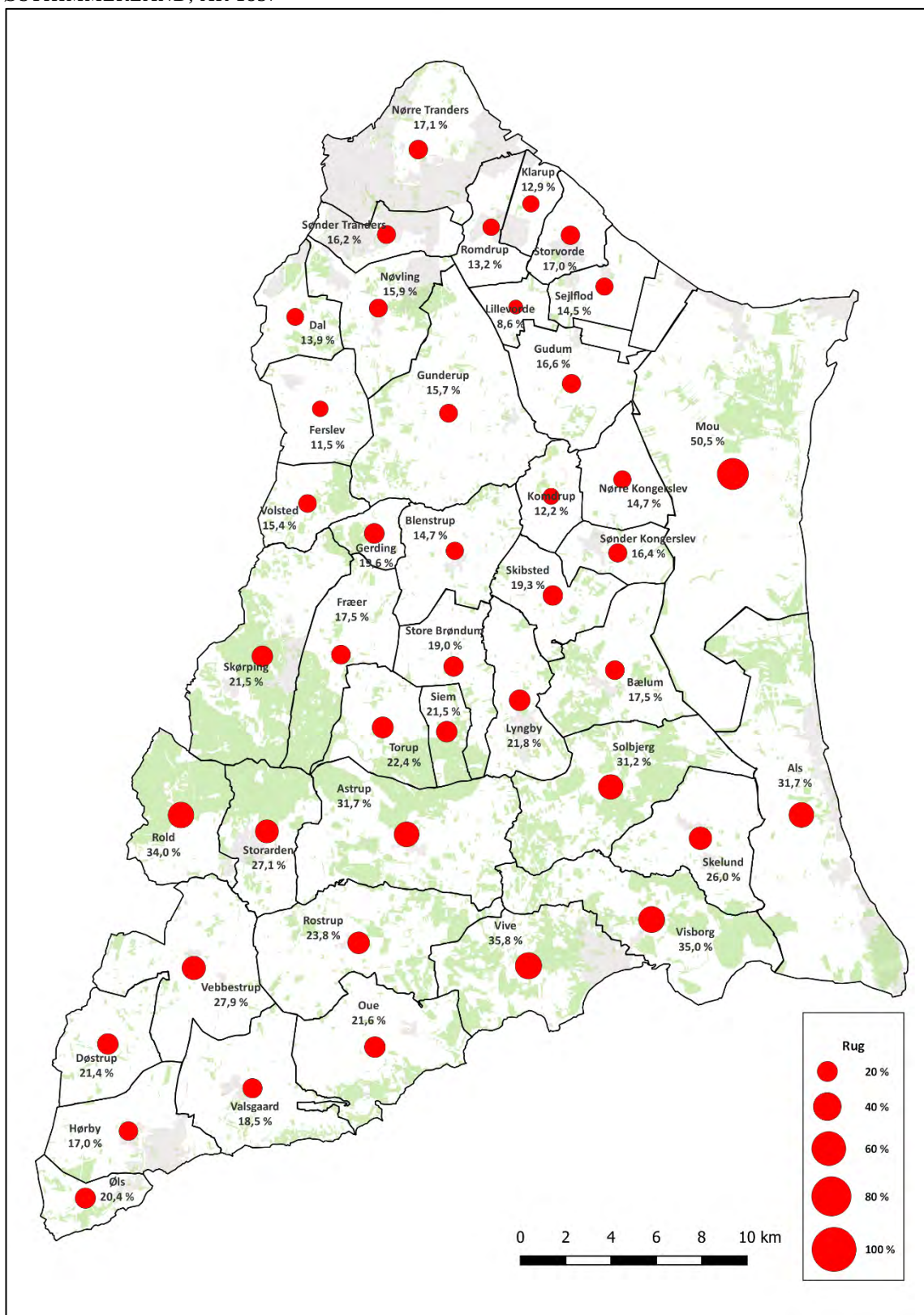
I dag spiller rug en mindre rolle. I år 2022 omfattede dyrkning af rug kun henholdsvis 4,2 procent og 5,6 procent af det samlede dyrkede areal i hele landet og i Nordjyllands Region.

Som det fremgår af Kort 14, side 56, er rugens udbredelse forskellig i de enkelte østthimmerlandske sogne. Den største andel areal med dyrkning af rug var i Mou Sogn. Her nåede rugs andel af det dyrkede areal på op over halvdelen, 50,5 procent, og rug var dermed den mest dyrkede kornart i sognet.

I sytten andre sogne nåede rugs andel op over gennemsnittet for hele Østthimmerland. Rug var mest udbredt i Hindsted Herred, hvor den samlede andel af det dyrkede areal nåede op på 27,3 procent.

Mindste andel dyrket areal til rug var tilfældet i Lillevorde Sogn, hvor kun 8,6 procent af sognets dyrkede areal blev besået med rug. Det var det eneste sogn i Østthimmerland, der havde en andel rugmarker under ti procent af det dyrkede areal.

KORT 15. AFGRØDEN RUG'S ANDEL AF SOGNEENES SAMLEDE DYRKEDE AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

5.2.3 BYG

Kornarten byg dækkede præcist en fjerdedel af det samlede dyrkede areal i Østthimmerland i år 1837. Dermed var denne kornart den næstmeste udbredte afgrøde efter havre. Byg var mest anvendte afgrøde i de to nordligste herreder, mens kun en femtedel af det dyrkede areal i Hindsted Herred var anvendt til bygmarker.

I år 1837 blev der i alt dyrket byg på et samlet areal på næsten seks tusinde hektar i Østthimmerland.

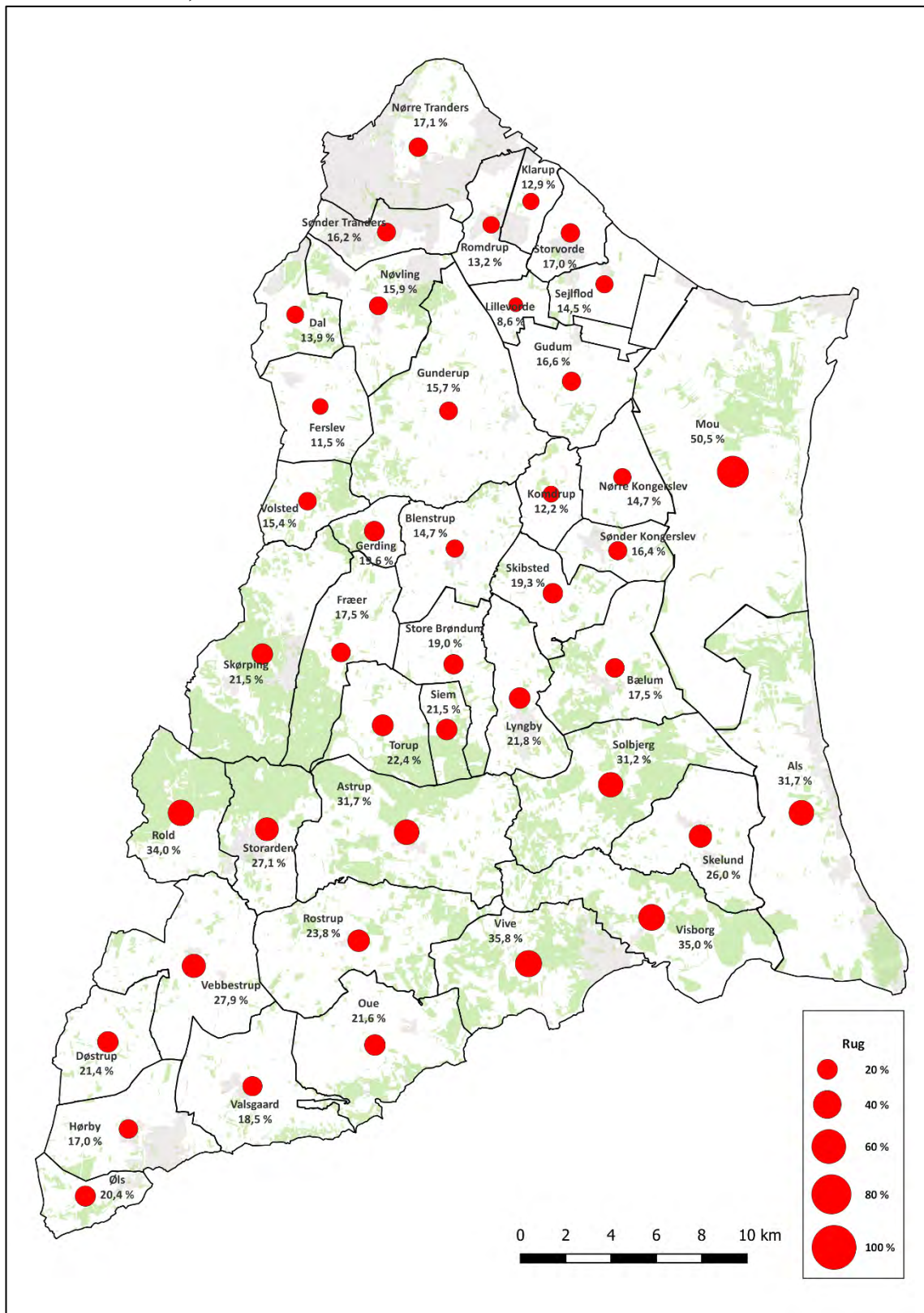
I dag dyrkes denne kornart både som vinterbyg og vårbyg. Tilsammen udgør byg i dag en femtedel af det dyrkede areal i Nordjylland.¹⁰

Byg blev primært anvendt som foder, men også som menneskeføde ved brødbagning og som byggrød, og byg blev også anvendt i stort omfang som malt i ølbrygningen og i brændevin.

Kornsorten byg omfattede fra mere end en tredjedel af et sogns areal til kun lidt over en tiendedel i år 1837 i Østthimmerland. I Storvorde sogn var 38 procent af det dyrkede areal anvendt til byg, mens kun 13,1 procent af arealet i Vebbestrup Sogn tilsvarende var anvendt til denne kornsort. I 25 af Østthimmerlands Sogne udgjorde dyrkning af byg mere end en fjerdedel af sognenes dyrkede areal.

¹⁰ Danmarks Statistik, Statistisk Databank, opslag februar 2023.

KORT 16. AFGRØDEN BYG'S ANDEL AF SOGNEENES SAMLEDE DYRKEDE AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

5.2.4 HAVRE

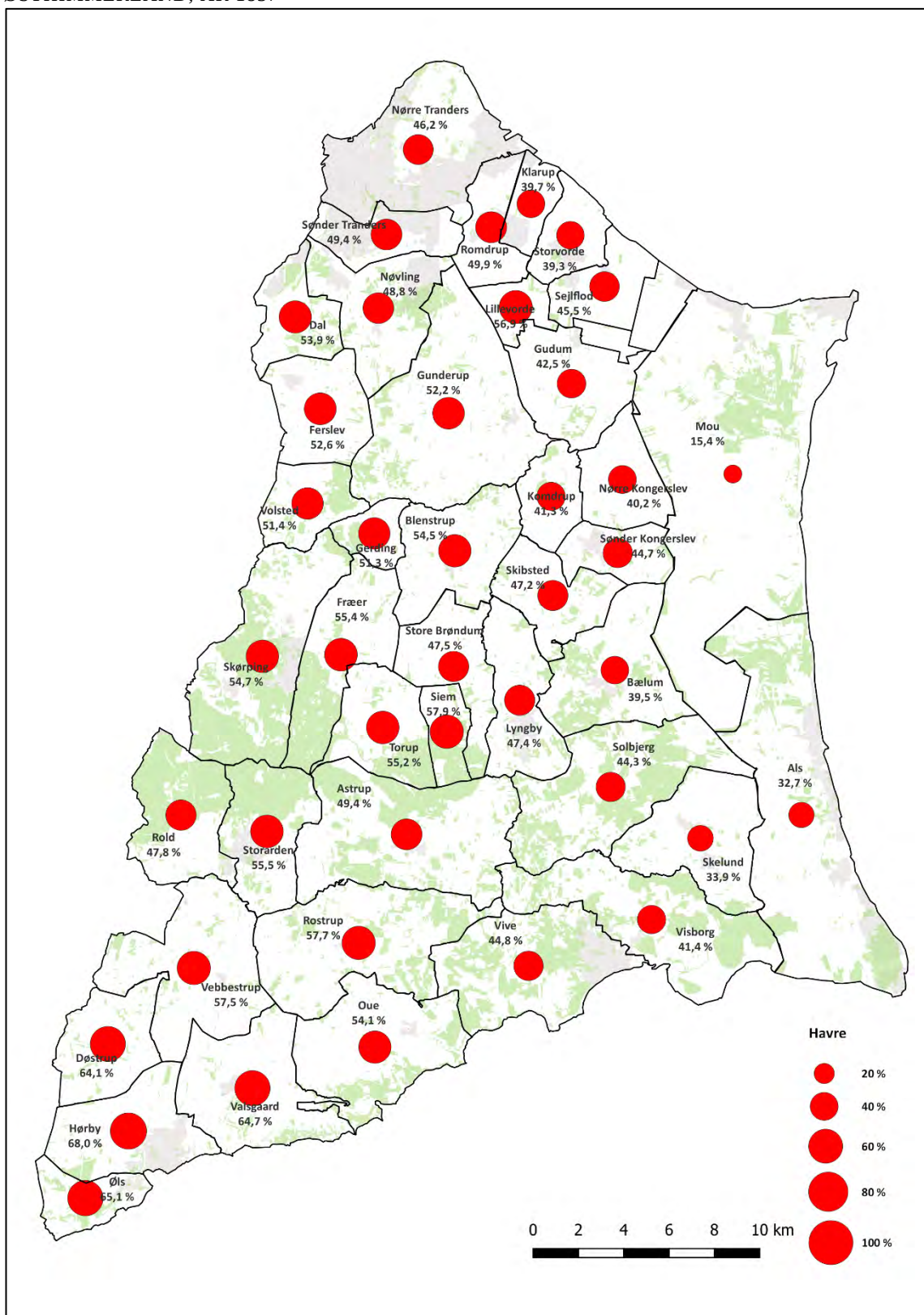
Havre var datidens vigtigste brændstof. Havre var først og fremmest en afgrøde anvendt til husdyrene, herunder hestene.

I midten af 1800-tallet har de østhimmerlandske landskaber været præget af udsigten til havremarker. Halvdelen af landbrugets dyrkede areal var marker med havre. I Hørby Sogn i Hindsted Herred tæt på Hobro dækkede denne kornart hele 68 procent af det samlede dyrkede areal i sognet. I 19 sogne omfattede havredyrkningen mere end halvdelen af sognenes samlede dyrkede areal. I 26 sogne overgik dyrkningen af havre, dyrkningen af de øvrige fire kornarter tilsammen (hvede, rug, byg og boghvede).

Havren omfattede i alt 11.274 hektar mark i Østhimmerland i år 1837 ud af landsdelen samlede dyrkede areal på 23.666 hektar. Det giver en andel af det dyrkede areal i Østhimmerland til havre på 47,6 procent.

Den mindste andel af havremarker i det dyrkede areal i år 1837 var i Mou sogn, hvor 15,4 procent af sognets areal var havremarker. Netop Mou Sogn havde jo en stor andel af rug i det dyrkede areal.

KORT 17. AFGRØDEN HAVRE'S ANDEL AF SOGNEENS SAMLEDE DYRKEDE AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

5.2.5 BOGHVEDE

I år 1837 var boghvede en ubetydelig afgrøde i Østhimmerland. Kornsorten omfattede kun tre promille af det samlede dyrkede areal. Kun i nogle sogne i Hindsted Herred havde kornsorten mere end en procent af det dyrkede areal, og Visborg Sogn toppede med 2,5 procent. Denne andel svarede til 118 hektar areal anvendt til boghvede-dyrkning.

Boghvede blev dog registreret dyrket i 24 af de 42 østhimmerlandske sogne. I alt 68 hektar jord blev anvendt til dyrkning af boghvede i regionen i år 1837.

Boghveden er en nøjsom planter, der kan dyrkes på tørre og næringsfattige jorde, hvor de øvrige kornarter ikke giver et større udbytte.

5.2.6 ÆRTER & ANDRE BÆLGPLANTER

Ærter og andre bælgplanter havde en mindre udbredelse som afgrøde i det østhimmerlandske landbrug. Det er her vigtigt at erindre om, at den præsenterede statistik i dette kapitel, er afgrøder uden for gårde og huses haver.

For hele Østhimmerlands dyrkede areal i år 1837 omfattede de 2,7 procent af arealet ærter og andre bælgplanter. 630 hektar jord var i dette år dyrket med denne afgrøde.

Den største andel af det samlede dyrkede areal i et sogn udgjorde dog hele 10,2 procent i Bælum Sogn. I alt 99 hektar af sognets dyrkede areal var dækket til denne afgrøde. Bælum Sogn er en del af Helligum Herred, og det er da også dette herred, der har den største andel dyrket areal med ærter af de tre herreder, som Østhimmerland bestod af. Også pastoratet lige nord for Bælum Sogn havde et forholdsvist stort areal med bælgplanter. Nørre Kongerslev Sogn havde en andel på 8,0 procent, Komdrup Sogn med 6,6 procent og endelig Sønder Kongerslev Sogn med 5,6 procent bælgplanter ud af det samlede dyrkede areal.

Dyrkningen af ærter og andre bælgplanter var minimal i Hindsted Herred med under en procent af denne afgrødes areal af det samlede dyrkede areal.

5.2.7 KARTOFLER & ANDRE RODFRUGTER

Kartoflen var også i midten af 1800-tallet en væsentlig del af basis-føden for befolkningen i hele landet. I Østhimmerland omfattede dyrkningen af kartofler i areal på i alt 360 hektar. Dette svarede til 1,5 procent af regionens samlede dyrkede areal.

Til sammenligning omfatter kartoffelavl i år 2022 i Nordjyllands Region 2,5 procent af regionens samlede dyrkede areal til landbrug og gartneri.

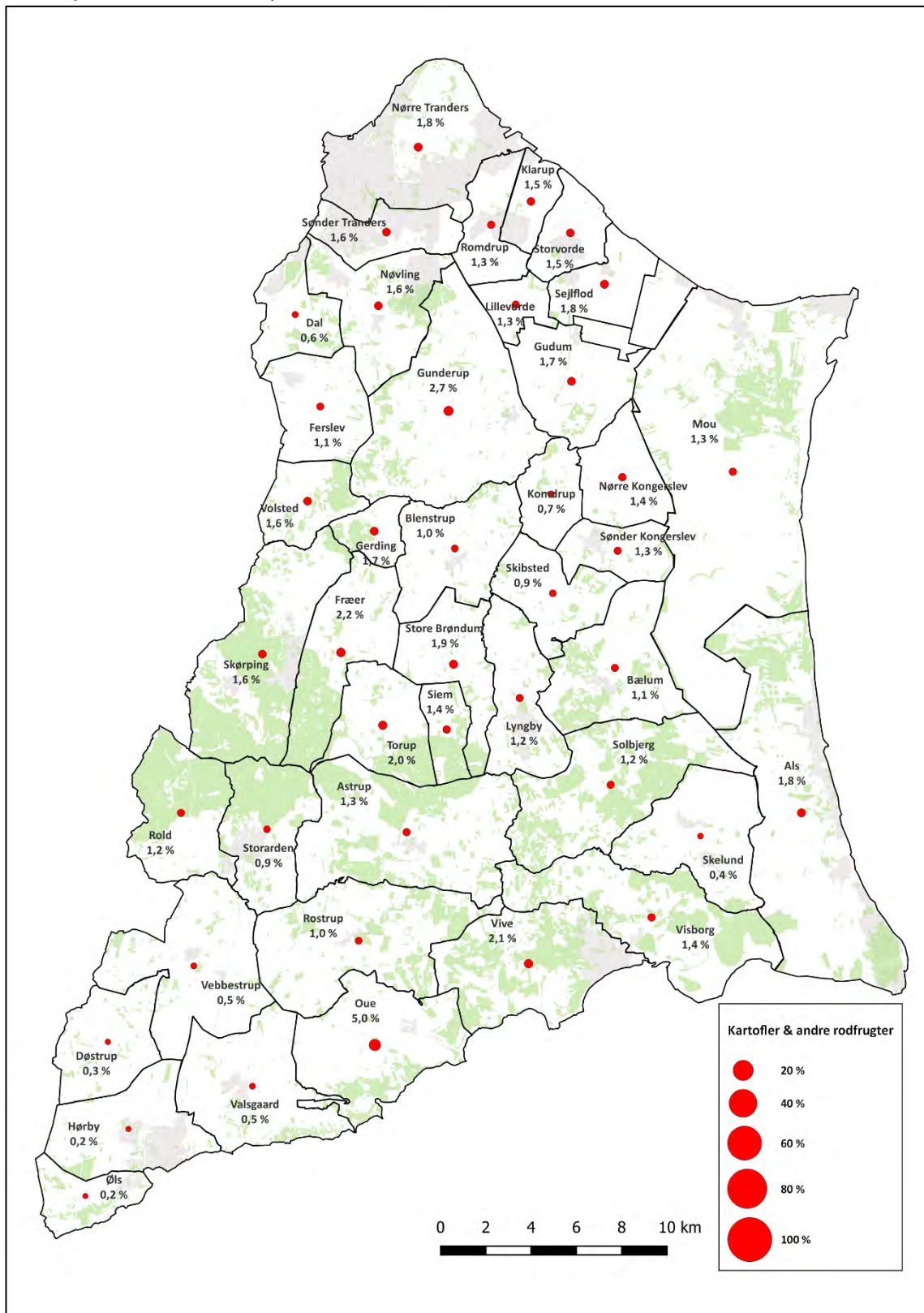
Det må antages, at kartoflen var en af de vigtigste afgrøder i gårdene og husernes egne haver til husstandens eget forbrug. Denne del af kartoffeldyrkningen indgår ikke i statistikken for landbrugets kartoffeldyrkning i år 1837 i Østhimmerland.

Møller producerede allerede i midten af 1800-tallet kartoffelmel til salg som levnedsmiddel i produktionen af madvarer i købstæderne.

De største arealer med kartoffeldyrkning i Østhimmerland var lokaliseret i Gunderup Sogn med hele 44 hektar. I Oue Sogn omfattede kartoffeldyrkningen 39 hektar. Fleskum Herred havde langt det største areal med dyrkning af kartofler af de tre sogne.

På Kort 17, side 63, er kartoffeldyrkningens andel af sognenes samlede dyrkede areal beregnet for året 1837.

KORT 18. KARTOFLER & ANDRE RODFRUGTERS ANDEL AF SOGNETES SAMLEDE DYRKEDE AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

5.2.8 RAPS

I midten af 1800-tallet var raps en ubetydelig afgrøde for landbruget i Østthimmerland. Kun 0,6 procent af regionens dyrkede areal blev anvendt til rapsdyrkning. Denne andel svarer til 142 hektar dyrket areal med raps. I dag er denne afgrøde langt mere udbredt. I år 2022 omfattede dyrkningen af vinter- og vårraps tilsammen 7,5 procent af det dyrkede areal i Nordjyllands Region.

Der er kun registreret rapsdyrkning i 24 af Østthimmerlands 42 sogne. Det lille Komdrup Sogn havde den største andel med 5,9 procent af sognets dyrkede areal. Gudum Sogn er større, og arealet til rapsdyrkning er på 23 hektar, hvor Komdrup Sogn er lidt mindre, nemlig på 22 hektar.

5.2.9 HØR

Også afgrøden hør havde en lille udbredelse i Østthimmerland i midten af 1800-tallet. I alt 138 hektar blevet anvendt til hørdyrkning. Det svarer til kun 0,6 procent af regionens samlede dyrkede areal på dette tidspunkt.

Mou Sogn havde den største andel med hørdyrkning på 1,6 procent af det dyrkede areal, hvilket svarede til 11 hektar land.

5.3 DE UDYRKEDE OMRÅDER

Ovenstående afsnit omhandlede det dyrkede land. Det udyrkede land omfatter i de følgende beregninger resten af egnens og sognenes arealer. Dvs. at landskabselementer som bebyggelser, veje, skove, eng og kær, moser og søer er inkluderet i det vi her benævner det udyrkede areal.

I modsætning til i dag var arealet til bebyggelse og til veje fortsat relativt lille.

På Kort 19, side 66, er andel af henholdsvis dyrket og udyrket areal angivet for hvert sogn. På kortet viser diagrammets røde farve reelt det potentiale, som der eksisterede i hvert enkelt sogn til forøgelse af gårdenes dyrkede areal. De naturlige barrierer for at forøge mængden af dyrket areal var f.eks. for Mou Sogns vedkommende den altdominerende Lille Vildmose, men også skovområder.

Men det udyrkede område havde jo også allerede en lokal værdi. Det var først og fremmest bebyggede områder (landsbyerne) og så store engområder, der blev anvendt til græsning for husdyr og høslæt til vinterfoder. Også skovene havde værdi, ikke blot som træhugst-områder, men også til arealer med husdyr, svineolden m.v.

Bebyggelsen blev af Danmarks Statistiske Bureau beregnet til i år 1891 at omfatte cirka tre procent af landets areal. Hvis dette også gælder for Østthimmerland i 1837, vil det bebyggede areal omfatte 3.152 hektar.

Til det udyrkede område hører foruden de store hede- og kær-områder også vandområder. Søernes og vandløbenes antal og størrelse omfatter under en

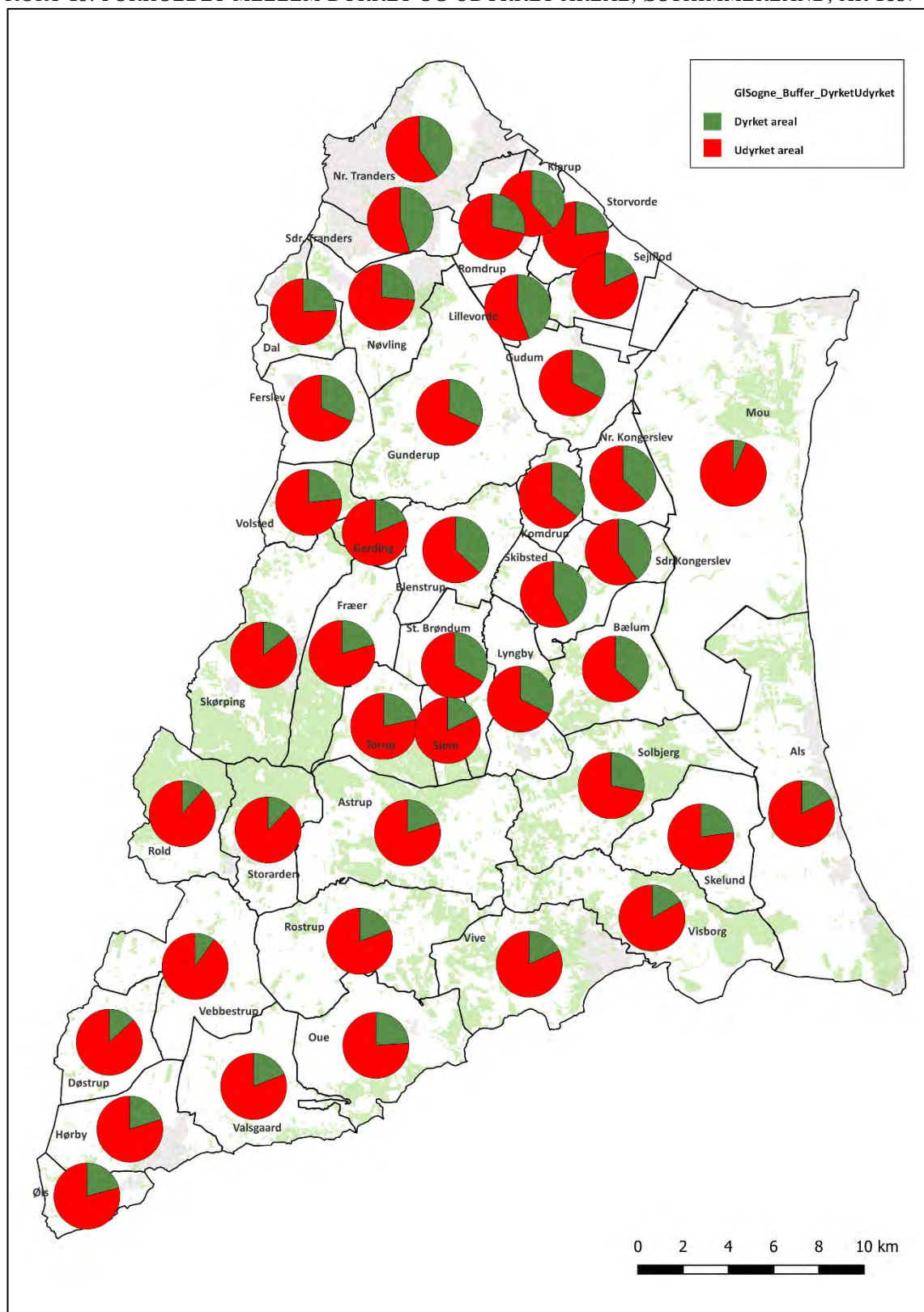
procent af Østhimmerlands areal. En arealopgørelse i 1968 viser, at der i de østhimmerlandske sogne var 642 hektar registreret som vandarealer.

Arealet med fredskov omfattede i midten af 1800-tallet 2.746 hektar. Lille Vildmose omfatter omkring 5.516 hektar.

Resten af det udyrkede areal omfatter, fratrukket, vandområder, bebyggelse, Lille Vildmose og fredskov-områder cirka 69.335 hektar, eller det, der svarer til 66 procent af Østhimmerlands samlede areal i dette anslåede regnestykke.

Denne såkaldte rest af udyrket areal vil typisk bestå af hedeområder, primært i egnens vestlige del og i mere eller mindre våde kærarealer på det, der en gang var stenalderhavbund.

KORT 19. FORHOLDET MELLEM DYRKET OG UDYRKET AREAL, ØSTHIMMERLAND, ÅR 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede kommission, Andet hæfte, tabel 1, 1837.

6 HUSDYRHOLD

Det østhimmerlandske landbrug var i midten af 1800-tallet ligesom i dag organiseret med husdyrproduktion og dyrkning af afgrøder. I dag er landbrugene oftest højt specialiserede industrier, men dengang var der oftest tale om bondegårde med både husdyr og dyrkning af især korn.

Husdyrene omfattede alle de primære husdyrarter, som vi også kender i dag, f.eks. kvæg, svin, får og fjerkræ, men dengang var produktionen i høj grad lagt an til selvforsyning, både af gården selv og af det øvrige lokalområde. Markedsøkonomien var på vej ind i landbruget, og flere og flere produkter blev omsat på markederne i købstæderne. Men f.eks. var der fortsat ingen mejerier til at aftage mælk og smør.

Anvendelsen af husdyrene i det daglige arbejde var også anderledes. Hestene spillede en altafgørende rolle som datidens trækdyr til både transport og som trækdyr i marken. Anvendelsen af stude kunne også forekomme, men studene blev mere og mere erstattet med heste.

I det følgende vil de primære husdyrgrupper blive analyseret. Data til analysen er fra år 1837. De grundlæggende statistikker om husdyrene er fra officielle statistiske tabelværk fra samtiden. Husdyrstatistikken er fra Statistik Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842, mens statistikken om ejendomme er fra Statistisk Tabelværk udgivet af samme, andet hæfte, fra år 1837. De første tal er fra år 1837 og år 1838 og 1838, mens de sidste er fra år 1835.

De primære dyrearter er:

- Hestene.
- Kvæg.
- Svin.
- Får.
- Bier.

Der var også andre husdyr, f.eks. fjerkræ, men de er ikke opgjort i det i samtiden offentliggjorte materiale for Østhimmerland.

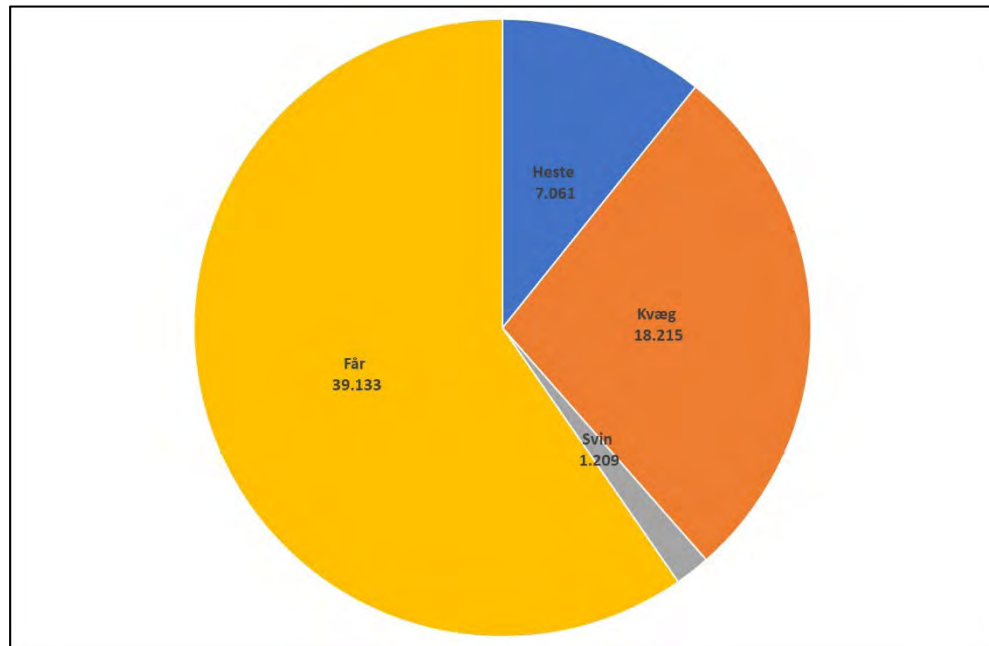
Lad os starte med en samlet opgørelse over de fire første kategorier for at få en fornemmelse af, hvor omfattende husdyrproduktionen var i landsdelen i år 1838.

Figur 2 viser en helt anderledes sammensætning af landbrugets daværende husdyr, end den vi kender i dag. I dag er svineindustrien den fuldstændigt dominerende faktor, hvorimod fokus var på får og kvæg. Som det fremgik af analyserne om dyrkningen af kornarter m.v., og især hvordan store dele af Østhimmerlands areal fortsat ikke var opdyrket, gav de store uopdyrkede arealer

muligheder for store fårebestande overalt i landsdelen. 59,6 procent af de fire husdyrarter var får og lam i februar måned i år 1838.

I dag er hestene kun et hobby-husdyr, men i midten af 1800-tallet før trakto-
rernes tid, var det et afgørende redskab i det daglige arbejde.

FIGUR 2. ANTAL & FORDELING AF DE FIRE HUSDYRARTER, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR ÅR 1838

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842.

Vi kender det samlede antal ejendomme, fordelt mellem gårde og huse. Mange huse var små husmandssteder med nogle få husdyr, så hvis vi beregner det gennemsnitlige antal husdyr i alle ejendomme i Østthimmerland (inklusive både gårde og huse), får vi følgende sammensætning af en gennemsnitlig husstand:

- To heste.
- Fem stykker kvæg.
- Ingen svin (under et dyr).
- Tolv får.

Sommerbesætningen er større. Om sommeren (juni måned) omfatter en gennemsnitlig husstand følgende antal dyr:

- To heste.
- Fem stykker kvæg.
- Et svin.
- Seksten får.

Selv om mange huse måske ikke havde store husdyr, så betyder tilstedeværelsen af store herregårde, at det – i vor tids perspektiv – havde været relativt få

husdyr pr. landbrug. Måske det, der i dag vil blive betegnet som et hobby-landbrug.

6.1 HESTE

Hestene er i opgørelsen fra 1838 opdelt i forskellige underkategorier. I alt blev der registreret 5.692 heste i Østhimmerland. Ingen af disse heste var fuld-blodsheste, mens ni heste var forædlet med 'engelsk blod'. Herudover var der 1.369 plage og føl, ingen af disse var fuldblods, men sytten var forædlet med engelsk blod.

I det følgende er hestebestanden opgjort på sogneniveau i Østhimmerland. Kort 20, side 70, viser antallet af heste i de enkelte sogne. Tallet angiver det samlede tal af heste, inklusive plag og føl.

Det er klart, at hesten har været et helt naturligt element i landskabet i Østhimmerland i midten af 1800-tallet. Græssende på græsmark tæt på gårdene, som arbejdshesten foran bonden plov på markerne i efteråret, og som transportmiddel foran forskellige vogne på egnens landeveje. Hesten – og dens efterladenskaber – har også været et naturligt element imellem landsbyens gårde og huse. Bundet på dertil indrettede stolper og metalringe i husmurene.

Antallet af registrerede heste i de østhimmerlandske sogne ligger fra 37 heste i det lille Siem Sogn i Helligum Herred til 583 i det store Als Sogn. Der er i gennemsnit lidt over fire gange så mange ældre heste i forhold til yngre heste som plag og føl. En plag er en ung hest i alderen 1 år til 3-4 år.

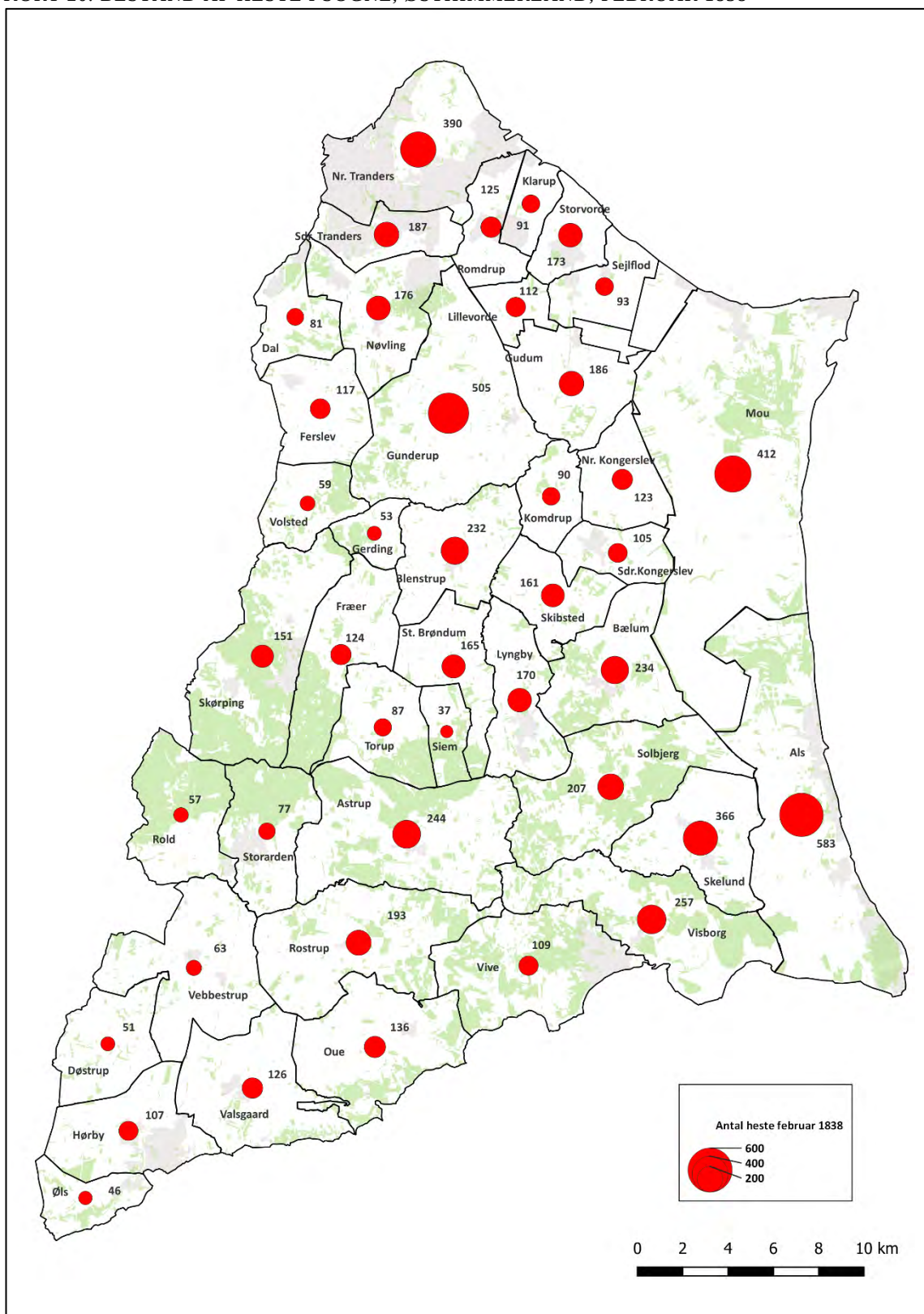
Tallene for registrerede heste viser, at der i de enkelte sogne er en hest for hver 7 til 54 hektar areal i sognene. I gennemsnit er distributionen således, at der til en hest går 15 hektar.

På det efterfølgende kort, Kort 21, side 71, er antallet af heste pr. ejendom beregnet. Ejendomme omfatter her både gårde og huse, og f.eks. en hovedgård tæller i det gennemsnitlige tal lige så meget et hus med eller uden jordtilliggende.

Der er ikke de store forskelle i antal heste pr. ejendom i de enkelte sogne. De sogne, der ligger højest ligger på 3 heste pr. ejendom (Romdrup Sogn i Fleskum Herred), mens de laveste ligger på 0,9 hest pr. ejendom (Vebbestrup Sogn i Hindsted Herred).

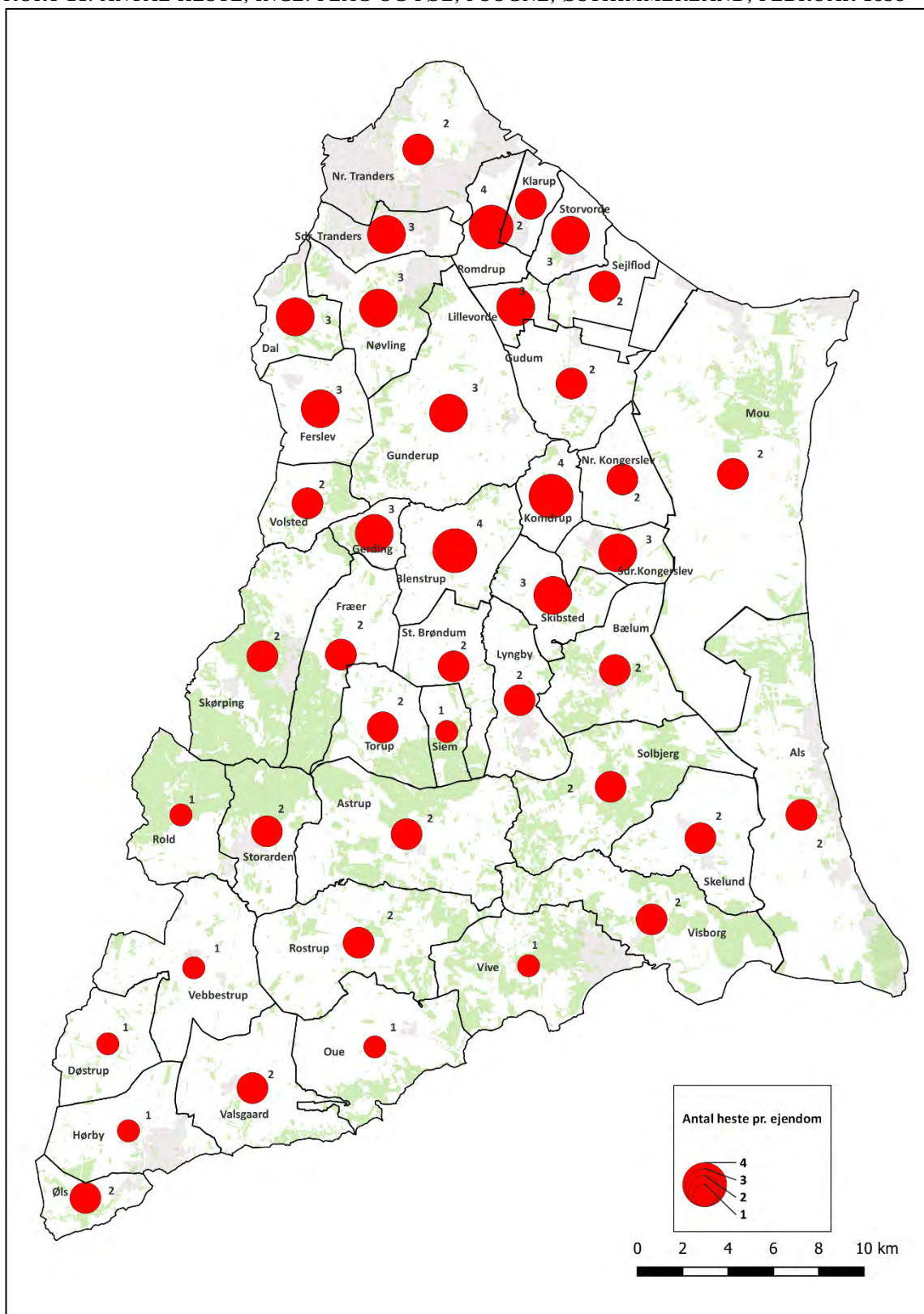
Hvis vi antager, at der ikke er heste på ejendomme, der betegnes huse, så ligger gennemsnittet for antal heste pr. gård på 4,6 heste pr. gård. Beregnet gennemsnit for ejendommene, dvs. både gårde og huse, giver 2,1 heste pr. ejendom.

KORT 20. BESTAND AF HESTE I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842.

KORT 21. ANTAL HESTE, INCL. PLAG OG FØL, I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842.

I den samtidige statistik fra midten af 1800-tallet er kvæg opdelt i tre grupper:

- Køer.
- Stude og tyre over tre år.
- Ungkvæg til opdræt.

I denne analyse opsummeres de tre kategorier til én – kvæg. I februar måned i år 1838 var der i Østhimmerland registreret 10.533 køer, 3.140 stude og tyre over tre år samt 4.542 stykker ungvæg til opdræt.

Opgørelserne stammer fra sommerbesætning i år 1837 (juni måned) samt fra vinterbesætningen i år 1838 (februar måned). Forskellene i disse sæsonopgørelser er minimale. Samlet set er der 41 stykker kvæg flere i vintersæsonen end om sommeren – ud af i alt 18.215 stykker kvæg i vintermåneden februar.

I denne analyse anvendes tallene fra vintersæsonen, altså februar 1838. Antallet af kvæg i sognene varierer fra 72 stykker kvæg i Siem Sogn i Helligum Herred til 1.771 stykker kvæg i Als sogn i Hindsted Herred.

Pr. ejendom er der også stor variation i kvægbestanden imellem de enkelte sogne. Hvor den gennemsnitlige antal stykker kvæg i Østhimmerland er på 5,4 styk, så er det gennemsnitlige antal i Romdrup Sogn i Fleskum Herred 9,4 stykker kvæg, mens der i Hørby sogn i Hindsted Herred kun er 2,3 stykker kvæg pr. ejendom.

Hvis vi antager, at der kun er kvæg på gårde, og altså ikke på de ejendomme, der betegnes huse, er gennemsnittet for Østhimmerland på 11,8 stykker kvæg i forhold til 5,4 stykker kvæg pr. ejendom (både gårde og huse).

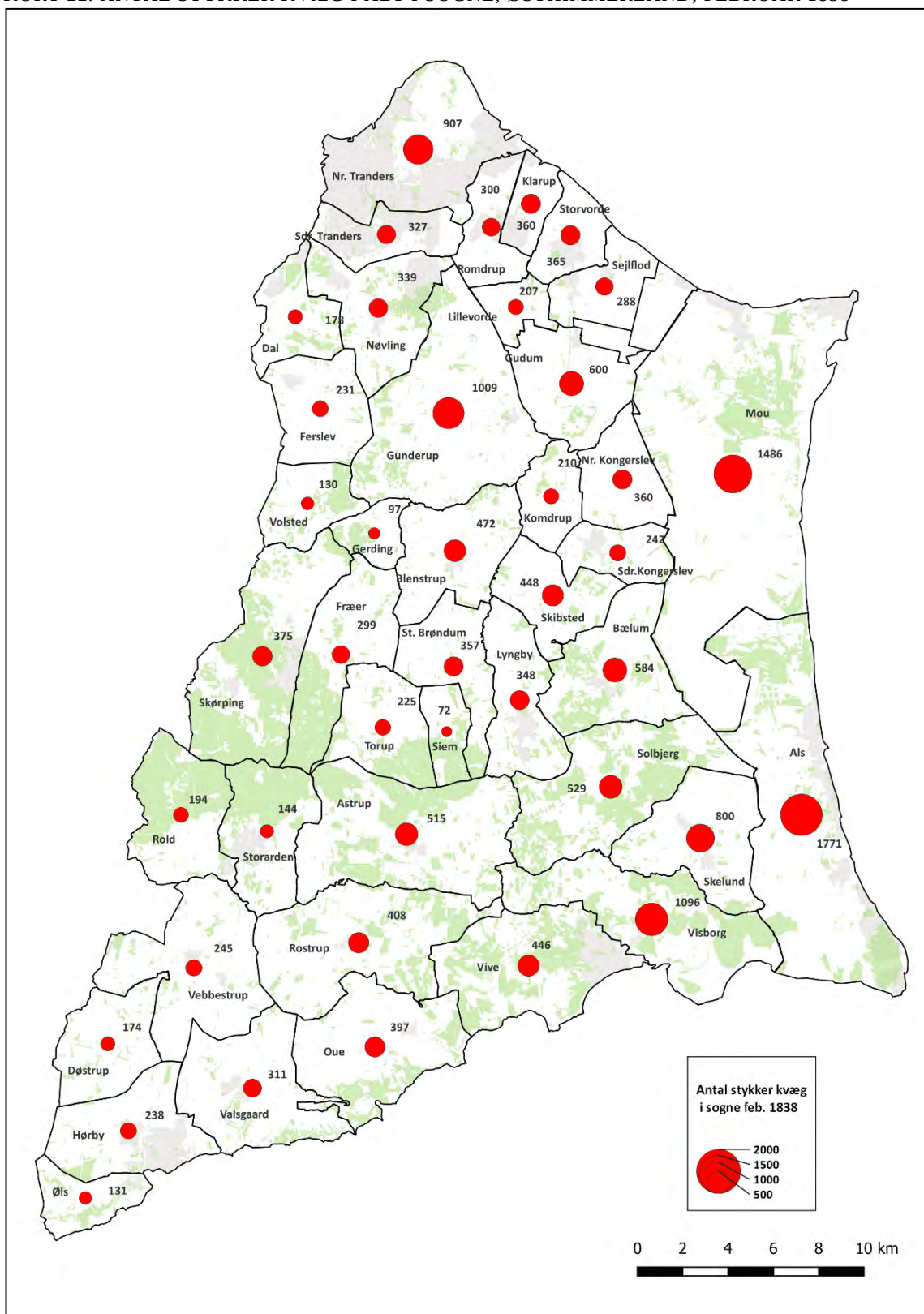
På Kort 22, side 73, er antal af kvæg, dvs. køer, stude og tyre over tre år samt ungvæg til opdræt tilsammen, opgjort for hvert enkelt sogn i februar 1838.

På det efterfølgende kort, Kort 23, side 74, er det gennemsnitlige antal stykker kvæg for hver ejendom i gennemsnit beregnet for alle sogne i Østhimmerland.

Det er vigtigt at påpege, at der kun var ganske få mejerier på herregårdene i midten af 1800-tallet. På opførelsestidspunktet har bønderne (deres hustruer) selv bearbejdet råmælket til mælk, fløde og smør. Dette gav ofte en lav kvalitet med harsk smør til følge, fordi der skulle samles fløde fra flere dage for at kunne påbegynde smørfremstilling, og det gav helt sikkert produkter af meget svingende kvalitet.

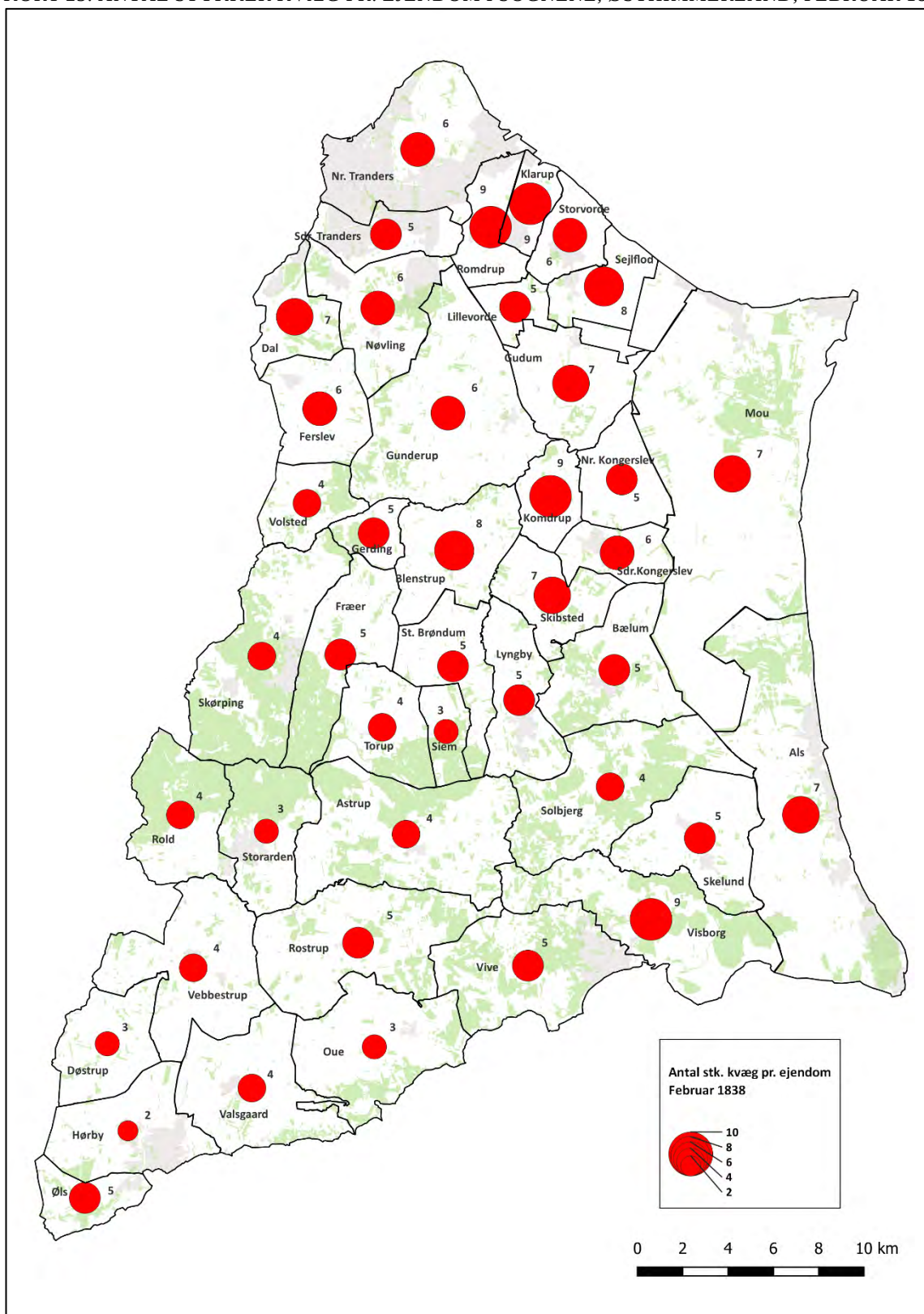
I folketælling fra år 1845 er der kun ganske få personer, der i deres stilling i husstanden nævner mejeri-arbejde. På hovedgården Høstemark i Mou Sogn er der en mejeribestyrer. På hovedgården Sohngårdsholm i Nørre Tranders Sogn er der en meyerske. Det er der også på hovedgården Refsnæs i Komdrup Sogn. Det er måske også karakteristisk, at viden inden for området var begrænset. De tre nævnte personer var udefrakommende født i henholdsvis Århus, Tyskland og Norge.

KORT 22. ANTAL STYKKER KVÆG I ALT I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842.

KORT 23. ANTAL STYKKER KVÆG PR. EJENDOM I SOGNENE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842.

6.3 SVIN

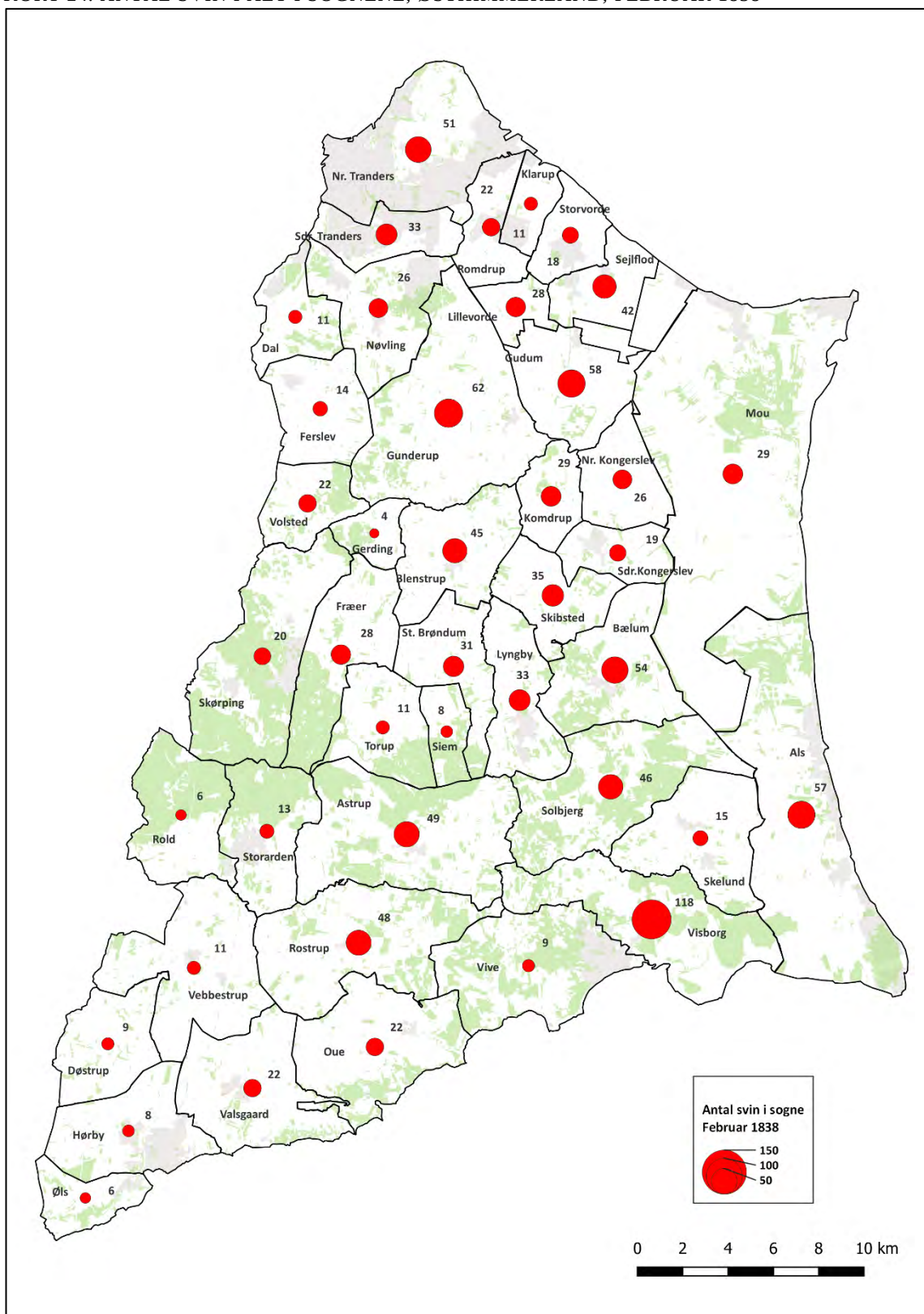
Svin var ikke et udbredt husdyr i midten af 1800-tallet. Om vinteren, i stal-dene, var antal af svin i hele Østhimmerland 1.209 svin. Om sommeren med bedre fodermuligheder og bl.a. drift af oldensvin i skovområder var antallet mere end dobbelt så stor, 2.687 svin.

Det lave antal af svin gjorde, at svineholdet om vinteren kun få steder kom over et svin pr. ejendom. I Komdrup Sogn, hvor der også var relativt få huse til at trække gennemsnittet ned, var der det største svinehold i Østhimmerland registreret i februar måned 1838 med 1,2 svin pr. ejendom og i alt 29 svin – det er et relativt lille sogn, der her er tale om. Det vides ikke, hvor stor en andel af disse svin, der tilhørte hovedgården Refsnæs i sognet.

På de to følgende kort er antallet af svin i sognene beregnet. Kort 24, side 76, viser antal svin i vinterperioden, februar 1838, mens Kort 25, side 77, viser antallet af svin i sognene om sommeren, i juni måned.

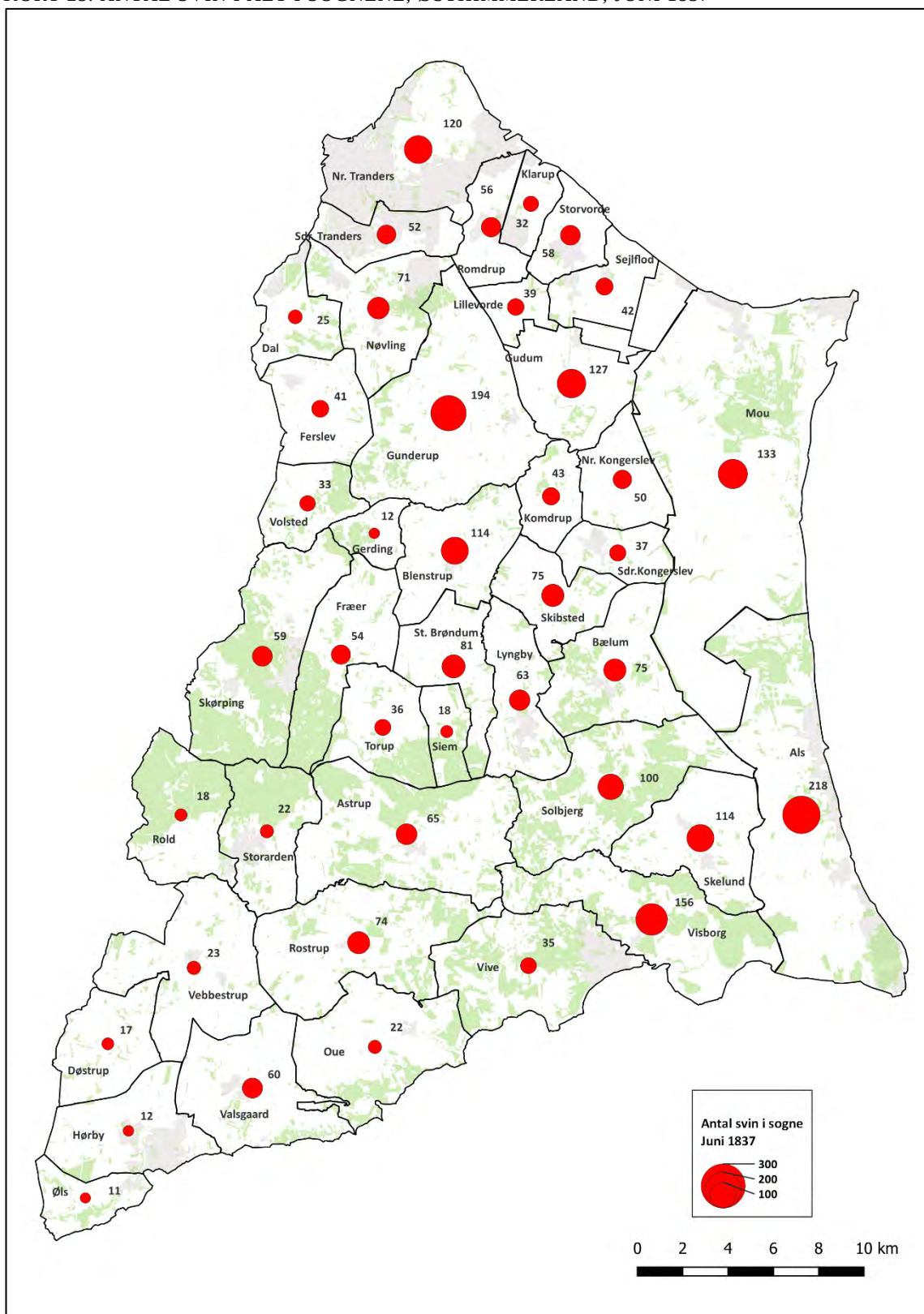
Svinet som husdyr har primært været til selvforsyning på landet. Nogle få svin kan dog være omsat på markedet i nærmest liggende købstad. Rammebetin-gelserne for svineproduktion ændrer sig betydelig i slutningen af 1800-tallet, hvor bønderne selv investerer i mejerier, og hvor der fra mejerierne blev tilba-geleveret affaldsproduktet valle, der blev anvendt i grutning (malet korn) til svin.

KORT 24. ANTAL SVIN I ALT I SOGNENE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842.

KORT 25. ANTAL SVIN I ALT I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, JUNI 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842.

6.4 FÅR

Det helt dominerende husdyr, set i antal dyr, var fårene med deres lam, I februar måned i år 1838 var der således ikke mindre end 53.738 får og lam i sommeren 1837 i Østhimmerland. Vinterbesætningen var på 39.133 dyr.

Får er et relativt nøjsomt dyr, der af hyrder er blevet passet i udmarken på he-der og i våde kær. Det er netop biotoper, som var fremherskende i landsdelen i midten af 1800-tallet. Om vinteren skulle der fodres, og dyrene skulle også op-bevares inden døre. Foderet må have bestået af hø og havre.

Hvis vi fokuserer på vinterbesætningen, så omfattede antallet af får fra 304 får i Gerding Sogn i Hellum Herred op til 2.948 får i Gunderup Sogn i samme her-red. 2.948 får i Gunderup Sogn svarer til næsten to får pr. hektar i sognet.

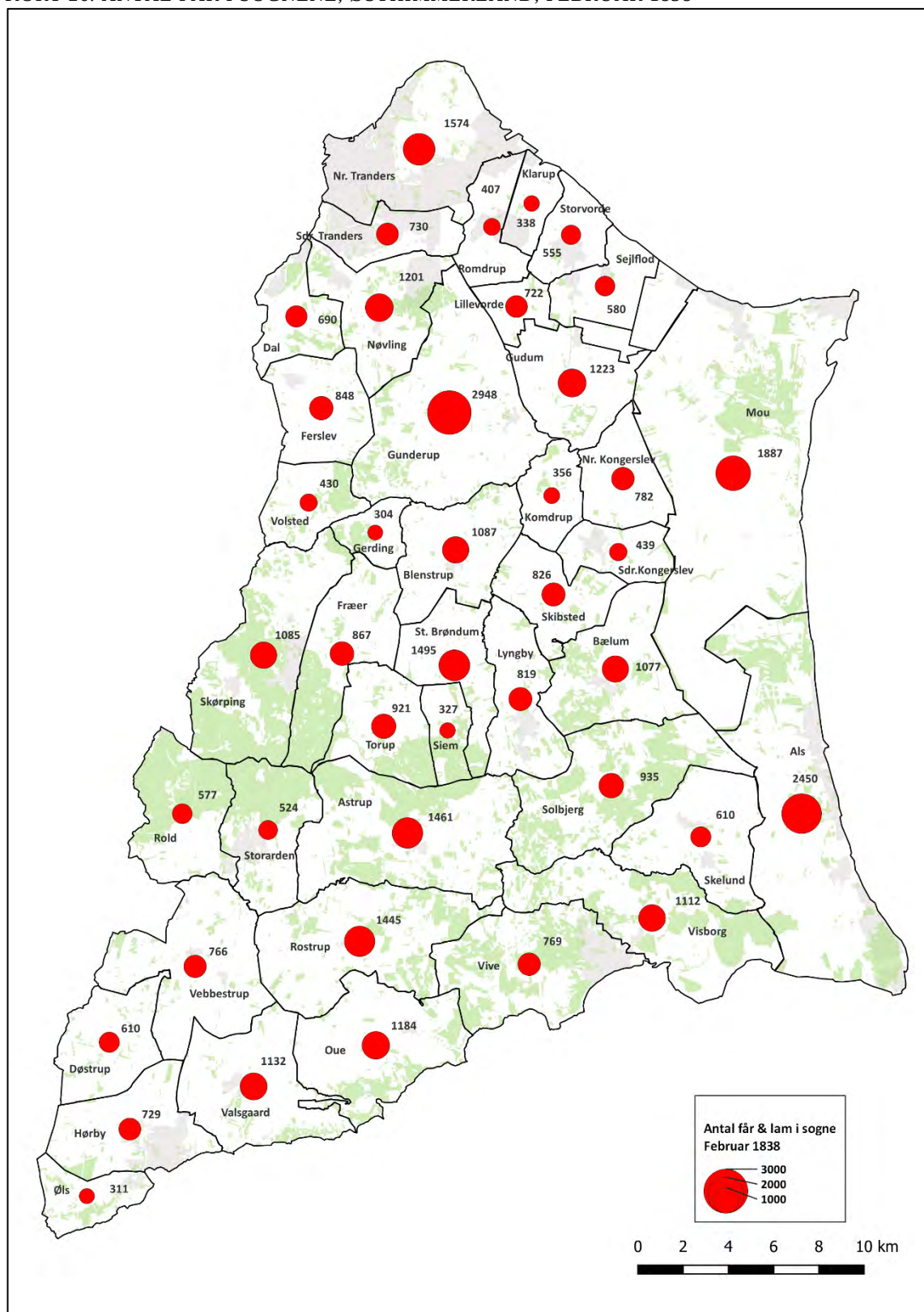
I sommersæsonen var fåre- og lammebestanden endnu større. Det største an-tal dyr var 4.008 får og lam i Gunderup Sogn.

Foruden produktion af kød handlede det også om produktion af uld. I et samti-digt tabelværk opgøres antallet af person i år 1845, der ernærer sig som uld-spindere. Det er for hele Østhimmerland kun 24 personer, og for vævning gæl-der, at 342 registrerer sig som at ernære sig af som væver. Man må derfor for-mode, at især kvindens hjemmearbejde med bearbejdning af uld har været omfattende, og at ulden også mere eller mindre ubearbejdet blev solgt på mar-kedet.

Størstedelen af kødet må også være blevet omsat på markedet i en nærlig-gende købstad.

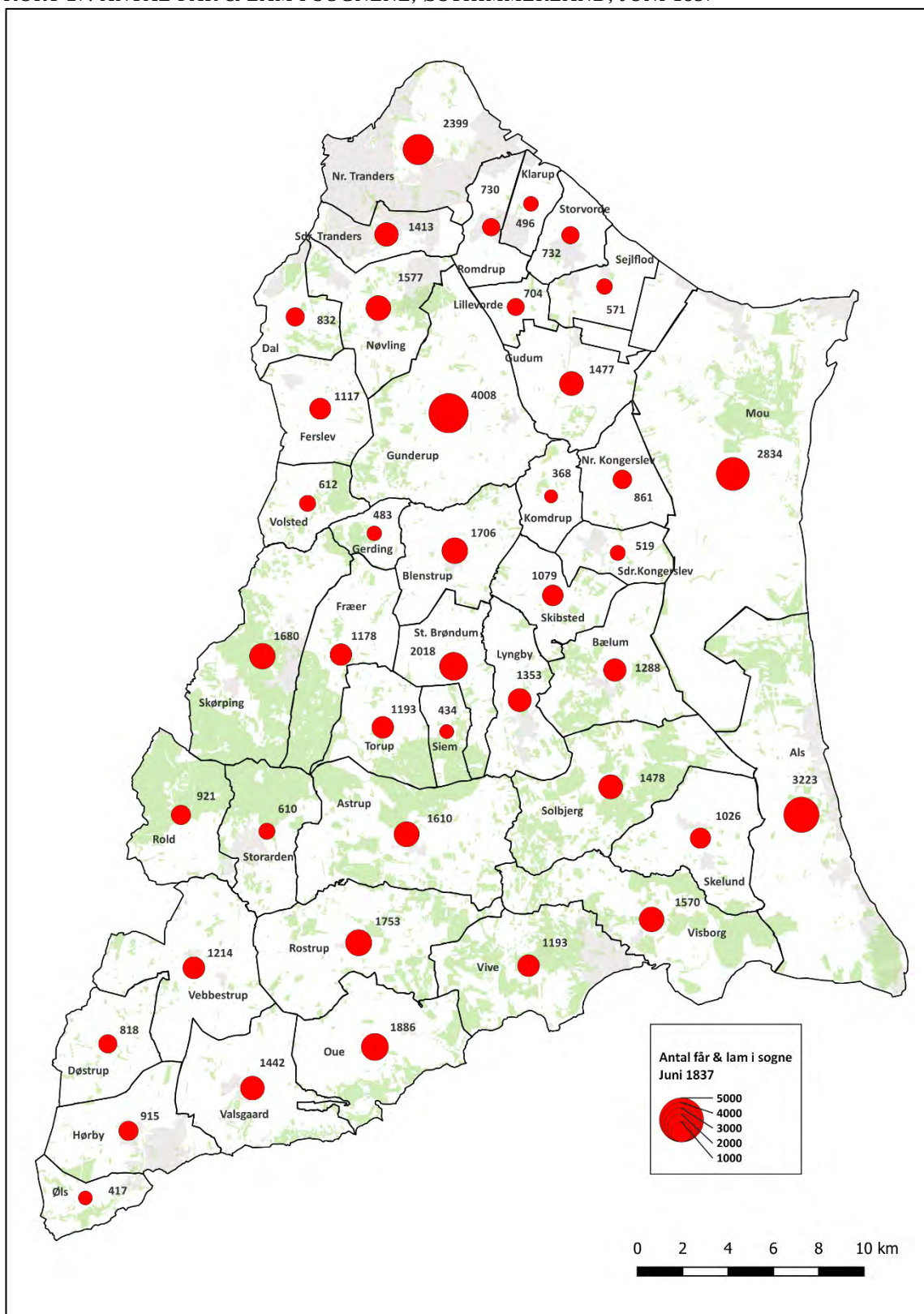
Der er medtaget tre kort over bestanden af får og lam i Østhimmerland på de næste sider. Det første kort, Kort 26, side 79, viser antallet af får og lam i vin-tersæsonen i februar 1838. Det næste kort, Kort 27, side 80, viser bestanden i sommersæsonen i juni 1837. Endelig viser det sidste kort, Kort 28, side 81, det gennemsnitlige antal får pr. ejendom i de enkelte sogne i februar 1838.

KORT 26. ANTAL FÅR I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838

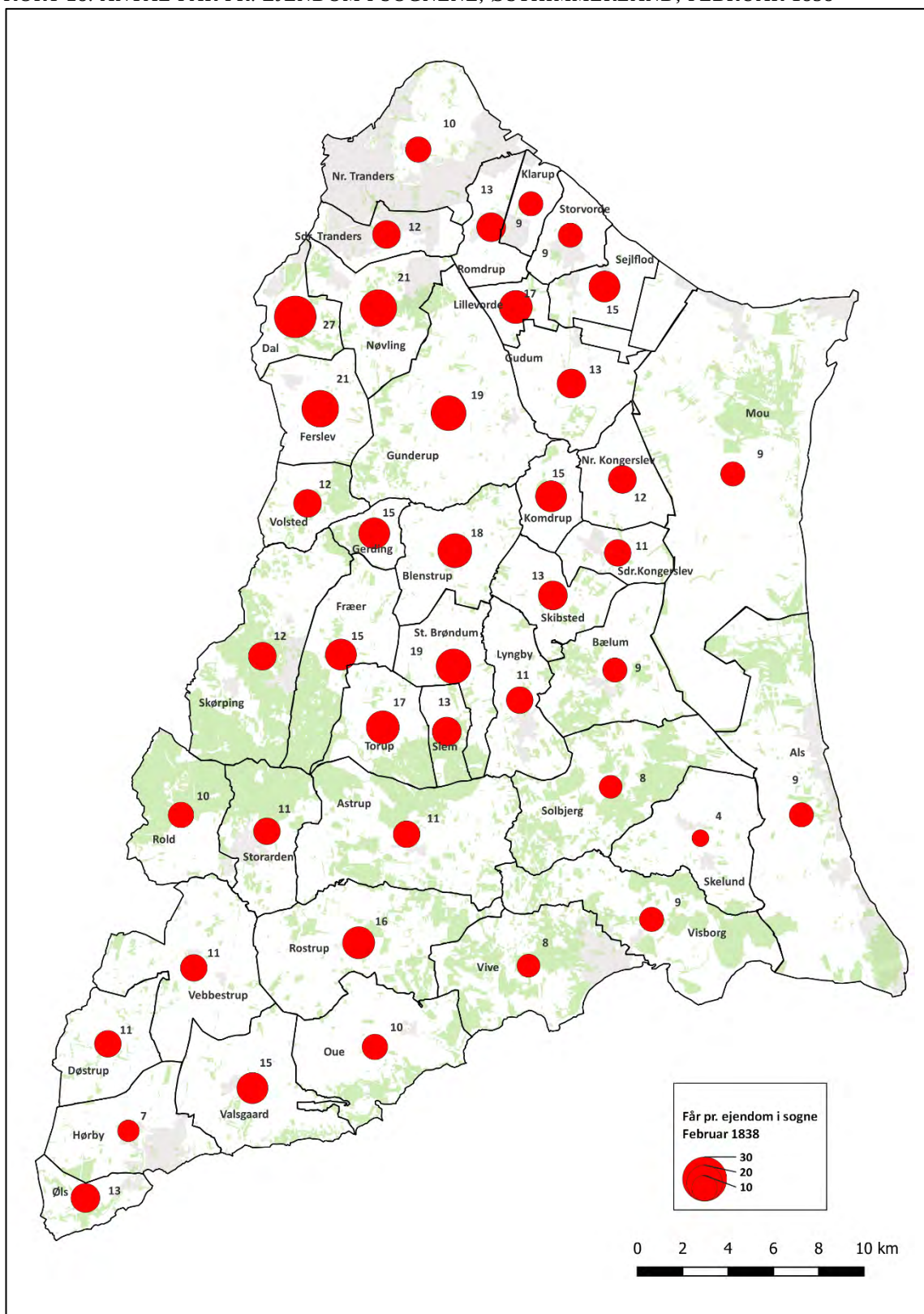
Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842.

KORT 27. ANTAL FÅR & LAM I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, JUNI 1837

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842.

KORT 28. ANTAL FÅR PR. EJENDOM I SOGNE, ØSTHIMMERLAND, FEBRUAR 1838

Kilde: Egne beregninger på basis af Statistisk Tabelværk udgivet af den allernaadigst anordnede kommission, femte hæfte, fra år 1842.

6.5 BIER

I opgørelsen fra tabelværket fra år 1842 er der også medtaget registrering af bi, eller rettere bistader.

Registreringen er gennemført i februar 1838. Den viser, at der på dette tidspunkt var i alt 1.782 bistader i Østhimmerland. De var nogenlunde ligeligt fordelt mellem de tre herreder. Det største antal bistader blev registreret i Als Sogn i Hindsted Herred. Her var der i alt 145 stader. Også i sognene Gunderup og Oue var der flere end et hundrede bistader.

7 SAMMENFATNING

Denne sammenfatning omfatter en kort opsummering af analyserne i rapporten med fokus på de væsentligste konklusioner.

- Denne rapport indgår i projektet Sognefortællinger. Rapporten omfatter en analyse af Østthimmerlands status i midten af 1800-tallet.
- Dette er bind 2. I bind 1 er fokus på befolkningen, arbejde og erhverv. I dette bind 2 omhandler landskabet og landbruget i Østthimmerland i midten af 1800-tallet. Hovedsigtet med denne rapport er at analysere betingelserne for landbrugsproduktion samt landbrugets organisering i midten af 1800-tallet.
- I denne analyse er Østthimmerland defineret til at omfatte de tidligere tre herreder Fleskum, Hellum og Hindsted. Aalborg købstad er ikke medtaget som en del af Fleskum Herred.
- Østthimmerland omfatter således egnen, der strækker sig fra Limfjorden i nord til Mariager Fjord i syd og fra området omkring Rold Skov i vest til Kattegatkysten i øst.
- Den landbrugsegn, vi kender i dag, er på mange områder forandret fra et bondesamfund med selvforsyning til egentlig industri med meget høj specialisering.
- De naturmæssige betingelser er i stor udstrækning de samme som gjaldt i midten af 1800-tallet, men betingelsernes betydning er under evig forandring. Landbruget som erhverv og de arealer, der i dag anvendes til landbrugsproduktion, har udviklet sig særdeles meget i forhold til, hvordan egnen tog sig ud i midten af 1800-tallet.
- En omfattende omlægning var også hverdagen for landbrugserhvervet i midten af 1800-tallet. Erhvervet var dengang i en grundlæggende forandring for vægt på selvforsyning til markedsøkonomi. Samtidigt havde staten allerede fra århundredeskiftet startet nogle omfattende reformer om ophævelse af landsbyfællesskabet og den heraf resulterende selvstændiggørelse af det enkelte landbrugs ejendomsforhold og drift samt om ophævelse af fæstevæsenet og hoveri, og dermed gårdenes overgang til selveje.
- I midten af 1800-tallet gik landbruget – og dermed hele samfundet – fra en periode med økonomisk krise til ny vækst. Væksten skyldes større omsætning til den voksende befolkning, men også åbning af eksport af korn til f.eks. England. Samtidigt med de nye samfundsmæssige betingelser for landbrugsproduktionen, skete der også en omfattende modernisering af selve landbrugsproduktionen.
- I 1800-tallet var landbruget det totalt dominerende erhverv i Østthimmerland. Økonomien i landbruget var helt afgørende for den lokale befolknings levevilkår. Der var i høj grad tale om et landbrug, der først og fremmest producerede som selvforsyning, og via fæsteordning også til understøttelse af et anderledes gode levevilkår i de lokale herregårde på egnen.
- I 1800-tallet var både dyrkningsmuligheder og dyrkningsformer på mange måder anderledes, end betingelserne for landbrugsproduktion i dag. Den-

gang var store dele af Østhimmerland fortsat ikke drænet, og store arealer lå hen som vådområder, hvor selv græsningsmulighederne for husdyr kunne være begrænsede. Samtidigt var der i flere områder i Østhimmerland store arealer, der fortsat ikke var ryddet for skov.

- Produktiviteten i landbruget er med ny teknologi steget voldsomt i de seneste par århundreder, men arealmæssigt er det interessant, at daværende anvendelse af landbrugsredskaber gjorde det muligt at dyrke arealer med stor terrænhældning, områder der i dag ikke er attraktive at anvende på grund af anvendelsen af store landbrugsmaskiner.
- Dræning af de tidligere arealer har fuldstændigt forandret det østhimmerlandske landskab i forhold til det landskab, der eksisterede i 1800-tallet. Dengang var store områder ofte ikke tilgængelige på grund af sumpet grund. I dag er disse tidligere havbundsarealer, flade og glimrende grundlag for dyrkning af korn m.v.
- En helt afgørende forandring af det oprindelige landbrug kom ved intensivering af gødning, og den i dag anvendte kunstgødning muliggør dyrkning af afgrøder på stort set alle typer jord.
- I 1834 udgjorde antallet af alle ejendoms typer 3.369 ejendomme i Østhimmerland.
- Huse uden jord og huse med under 1 tønder hartkorn omfatter mere end halvdelen af alle husstandene i Østhimmerland i 1834, 54,3 procent. Dette var alle husstande, der selv uden fæstebetingelser, skulle brødsøge sig som daglejere, håndværkere m.v. for at ernære familien.
- De små gårde, herunder måske også, hvad man ville vurdere som et hus, med et antal tønder hartkorn på mellem et og fire omfattede i 1834 27,6 procent af alle husstande. Gårde med et vurderet tønder hartkorn på mellem fire og otte omfattede 15,3 procent.
- De større gårde med et antal tønder hartkorn på over otte, omfattede 2,6 procent af husstandene i Østhimmerland i 1834.
- Organiseringen af landbruget i Østhimmerland er meget forskellig fra den gennemsnitlige fordeling af samme for hele landet. I Østhimmerland er såvel hovedgårde, selvejergods og fæstegods langt mere udbredt, end det gælder for hele landet. For arvefæstegods gælder, at det stort set er fraværende i Østhimmerland, men fortsat repræsenteret i hele landet med 7,2 procent af den samlede mængde tønder hartkorn.
- Samlet set kan det konkluderes, at Østhimmerland i år 1834 synes at være bagud i omstillingen mod mere selveje og nedlæggelsen af fæsteri. Samtidigt er hovedgårdenes størrelse mere dominerende i Østhimmerland, end hvad der er gældende for Danmark som helhed.
- Sammenlignes tallene for antal gårde med antal huse i det enkelte sogn, så viser der sig ingen identisk fordeling. Fjorten sogne har flere gårde end huse, mens modsat 25 sogne har flere huse end gårde. I tre sogne er der lige mange gårde og huse. Sammensætningen af et sogn på gård og huse afhænger af mange faktorer. F.eks. tæller større gårde som hovedgårde jo som en enhed, men de omfatter langt større arealområder, end en almindelig gård. Lokalisering af en hovedgård i et sogn betyder også, at familier boende i huse med kålhø, men uden jord, der beregnes hartkorn af, kan brødføde sig selv som håndværkere eller daglejer ved den store gård.

- I Østhimmerland var gennemsnittet for en husstands areal 31,1 hektar i år 1834. Fleskum Herred havde højeste gennemsnit med 33,9 hektar, fordi herredet er incl. Lille Vildmose. Hellum Herred lå på 28,7 hektar, mens den gennemsnitlige værdi i Hindsted Herred lå på 30,7 hektar, pr. ejendom, dvs. gennemsnit for gårde og huse tilsammen.
- Gennemsnitsstørrelsen varierer noget mere mellem de enkelte sogne. Det største areal pr. husstand var Mou Sogn, incl. Lille Vildmose, med 53,9 hektar pr. husstand, mens sognet med mindste gennemsnitlige areal pr. husstand var Skelund Sogn med kun 16,1 hektar.
- I Østhimmerland var gennemsnittet for en ejendomsværdi målt i tønder hartkorn 2,1 tønder hartkorn. Fleskum Herred og Hellum Herred lå på nogenlunde samme niveau for gennemsnitlig værdi på 2,4 tønder hartkorn. Den gennemsnitlige værdi i Hindsted Herred lå betydeligt under på kun 1,6 tønder hartkorn pr. ejendom.
- Offentlige stiftelsers jorder var i 1834 beliggende i 24 ud af Østhimmerlands 42 sogne, mens len- og stamhuse var lokaliseret i 17. I ti sogne var ingen af denne type ejendomme til stede.
- Samlet udgjorde de offentlige stiftelsers ejerskab i Østhimmerland i 1834 285 tønder hartkorn. Dette svarede til omtrent fire procent af Østhimmerlands samlede tønder hartkorn værdi. For hele landet udgjorde de offentlige stiftelsers ejerskab cirka 11 procent.
- Lens- og stamhuse udgjorde langt mere, nemlig 1.942 tønder hartkorn. Dette svarede til omtrent 28 procent af Østhimmerlands samlede tønder hartkorn-værdi. På landsplan ejede Lens- og stamhuse 28 procent af landets tønder hartkorn-værdi i 1834.
- Hovedgårdene omfatter som kategori cirka en tiendedel af det samlede antal tønder hartkorn, registreret i Østhimmerland i år 1834. Ejerskabet er dog betydeligt større, fordi de har ejerskabet til størstedelen af alle fæstegårde i regionen.
- De 1.230 ejendomme med selvejerstatus i Østhimmerland i år 1834 fordelte sig på alle klasser af størrelse. Langt størstedelen af de næsten tre tusinde tønder hartkorn tilhører gårde i størrelsesordenen fra to til otte tønder hartkorn.
- De fleste af de større gårde med selvejerstatus er lokaliseret i Fleskum og Hellum Herred. Antalsmæssigt er der langt flest selvejergårde og -huse i Hindsted Herred, men der er kun fire i klassen med otte tønder hartkorn og større. Den gennemsnitlige størrelse på en ejendom (gård og hus) i Fleskum Herred var på 2,8 tønder hartkorn. I Hellum Herred var det tilsvarende tal 3,4 tønder hartkorn, mens det i Hindsted Herred var kun 1,6 tønder hartkorn.
- I hele Østhimmerland til sammen var 40,2 procent af værdien i antal tønder hartkorn under selveje. 22 sogne lå over denne andel, mens 20 sogne lå under.
- Arvefæste havde, ikke en betydelig udbredelse i Østhimmerland i år 1834. Kategorien omfattede kun fem gårde og tre huse og en værdi på 21,7 tønder hartkorn.
- Fæstegods, excl. arvefæstegods, omfatter 62,7 procent af alle husstande i Østhimmerland i år 1834, og 49,7 procent af den samlede værdi af tønder hartkorn på ager og eng samt skovskyld i hele egnen.

- Der var relativt store forskelle i fæstegodsets udbredelse i de tre herreder. Den største dominans havde fæstegodset, igen excl. arvefæste, i Hellum Herred, hvor 80,4 procent af husstandene var under fæste. Andelen i de to andre herreder lå på kun lidt over halvdelen af husstandene under fæste. Målt i værdi lå Hellum Herred på en andel fæstegods på 59,5 procent, mens de to øvrige herreder kun lå på 45 til 46 procent.
- I løbet af 1800-tallet overgik de fleste fæstegårde til selveje, og med jordlovene i 1919 blev de sidste rester af det gamle fæstesystem i Danmark endeligt afskaffet.
- Det dyrkede areal er stort set lige stort i de tre herreder til trods for relativt store forskelle i herredernes samlede arealmæssige størrelse. Hvor 29,0 procent af Hellum Herred er opdyrket, så er samme andel i Hindsted Herred på kun 17,7 procent.
- Forholdet mellem dyrket og udyrket areal er for Østthimmerland således 1:3,44. I det statistiske tabelværk er det samme forhold for Danmark som helhed i landdistrikterne beregnet til 1:4,15, i Jylland til 1:5,50 og i Aalborg Amt's landdistrikter 1:5,22.
- Som landdistriktsområder er Østthimmerland alligevel som helhed således mere opdyrket end tilsvarende områder i andre dele af landet. Dette på trods af skovområderne i Østthimmerland samt det store vildmose-område, og de forholdsvist store kær-områder. Skulle Østthimmerland som helhed have samme dyrkningsgrad som f.eks. landdistrikterne i Jylland som helhed, så skulle der have været næsten ni tusinde hektar dyrket areal mindre i Østthimmerland i år 1837, end det reelt var gældende.
- Når vi har beregnet det dyrkede areal i herreder og sogne, så kan vi opgøre den gennemsnitlige størrelse af ejendommene, målt i hektar dyrket areal. Hvor ejendommene omfatter samtlige husstande, dvs. store gårde, almindelige gårde og huse, dvs. for hele Østthimmerland 3.369 ejendomme, så er den gennemsnitlige hektar dyrket areal på 7,0 hektar for hele Østthimmerland. Både Fleskum Herred og Hellum Herred ligger over de otte hektar dyrket areal pr. ejendom, men Hindsted Herred trækker det samlede tal ned med herredets kun 5,4 hektar dyrket areal pr. ejendom.
- De primære afgrøder dyrket i Østthimmerland i midten af 1800-tallet omfattede følgende arter: Hvede, rug, byg, havre, boghvede, ærter & andre bælgplanter, kartofler & andre rodfrugter, raps og hør.
- Herudover blev der i meget lille udstrækning dyrket nogle få andre arter i landbruget uden for husenes såkaldte kålhaver. Opgørelsen i denne rapport omhandler kun dyrkning af afgrøder uden for husstandenes egne haver.
- Den alt-dominerende afgrøde i Østthimmerland i år 1837 var kornarten havre. Havren omfatter næsten halvdelen af det dyrkede areal. Herefter følger byg, rug, ærter og kartofler. De øvrige afgrøder boghvede, hvede, raps og hør udgør mindre end en procent af det dyrkede areal.
- På landsplan er havre også den helt dominerende art, herefter følger, som i Østthimmerland, byg og rug, mens kartofler på landsplan har større udbredelse end ærter.
- Havre var datidens brændstof, primært til dyrene, men også den fattige del af befolkningen spiste den som grød m.v. Blandt husdyrene var hestene, og som det senere vil blive redegjort for, var hesten et vigtigt træk-

dyr til både transport og til arbejdet i marken. I år 1837 blev der registreret i alt 7.082 heste i Østhimmerland.

- I 1837 var hvedemarker et sjældent syn. I hele den østhimmerlandske landsdel blev der kun dyrket hvede på 27,7 hektar jord. Dette svarede til omkring en promille af det samlede dyrkede areal. Næsten halvdelen af det dyrkede areal med afgrøden hvede skete i Klarup Sogn tæt på købstaden Aalborg. I Klarup Sogn blev næsten halvdelen af hveden i Østhimmerland dyrket. Ingen andre sogne havde en andel af hvede-arealer på mere end nogle få procent. Hvede blev registreret dyrket i tretten af de 42 sogne i Østhimmerland.
- Rug var den tredjestørste kornart i år 1837, målt i hektar dyrket areal. Dette svarede til 21,5 procent af Østhimmerlands samlede dyrkede areal. I alt 5.079 hektar blev anvendt til dyrkning af rug i år 1837 i Østhimmerland. Rug var den kornart, der primært blev anvendt til brødbagning i 1800-tallet. Kun den rigere del af befolkningen samt ved f.eks. jul, blev der anvendt hvede til bagning af brød.
- Kornarten byg dækkede præcist en fjerdedel af det samlede dyrkede areal i Østhimmerland i år 1837. Dermed var denne kornart den næstmeste udbredte afgrøde efter havre. Byg var mest anvendte afgrøde i de to nordligste herreder, mens kun en femtedel af det dyrkede areal i Hindsted Herred var anvendt til bygmarker. I år 1837 blev der i alt dyrket byg på et samlet areal på næsten seks tusinde hektar i Østhimmerland.
- I midten af 1800-tallet har de østhimmerlandske landskaber været præget af udsigten til havremarker. Halvdelen af landbrugets dyrkede areal var marker med havre. I Hørby Sogn i Hindsted Herred tæt på Hobro dækkede denne kornart hele 68 procent af det samlede dyrkede areal i sognet. I 19 sogne omfattede havredyrkningen mere end halvdelen af sognenes samlede dyrkede areal. I 26 sogne overgik dyrkningen af havre, dyrkningen af de øvrige fire kornarter tilsammen (hvede, rug, byg og boghvede).
- Havren omfattede i alt 11.274 hektar mark i Østhimmerland i år 1837 ud af landsdelen samlede dyrkede areal på 23.666 hektar. Det giver en andel af det dyrkede areal i Østhimmerland til havre på 47,6 procent.
- I år 1837 var boghvede en ubetydelig afgrøde i Østhimmerland. Kornsorten omfattede kun tre promille af det samlede dyrkede areal. Kun i nogle sogne i Hindsted Herred havde kornsorten mere end en procent af det dyrkede areal, og Visborg Sogn toppede med 2,5 procent. Denne andel svarede til 118 hektar areal anvendt til boghvede-dyrkning.
- Boghvede blev dog registreret dyrket i 24 af de 42 østhimmerlandske sogne. I alt 68 hektar jord blev anvendt til dyrkning af boghvede i regionen i år 1837.
- Ærter og andre bælgplanter havde en mindre udbredelse som afgrøde i det østhimmerlandske landbrug. Det er her vigtigt at erindre om, at den præsenterede statistik i dette kapitel, er afgrøder uden for gårde og huses haver.
- For hele Østhimmerlands dyrkede areal i år 1837 omfattede de 2,7 procent af arealet ærter og andre bælgplanter. 630 hektar jord var i dette år dyrket med denne afgrøde.
- Kartofflen var også i midten af 1800-tallet en væsentlig del af basis-føden for befolkningen i hele landet. I Østhimmerland omfattede dyrkningen af

kartofler i areal på i alt 360 hektar. Dette svarede til 1,5 procent af regionens samlede dyrkede areal. Det må antages, at kartofflen var en af de vigtigste afgrøder i gårdene og husenes egne haver til husstandens eget forbrug. Denne del af kartoffeldyrkningen indgår ikke i statistikken for landbrugets kartoffeldyrkning i år 1837 i Østthimmerland.

- I midten af 1800-tallet var raps en ubetydelig afgrøde for landbruget i Østthimmerland. Kun 0,6 procent af regionens dyrkede areal blev anvendt til raps-dyrkning. Denne andel svarer til 142 hektar dyrket areal med raps. I dag er denne afgrøde langt mere udbredt.
- Også afgrøden hør havde en lille udbredelse i Østthimmerland i midten af 1800-tallet. I alt 138 hektar blev anvendt til hør-dyrkning. Det svarer til kun 0,6 procent af regionens samlede dyrkede areal på dette tidspunkt.
- Det østthimmerlandske landbrug var i midten af 1800-tallet ligesom i dag organiseret med husdyrproduktion og dyrkning af afgrøder. I dag er landbrugene oftest højt specialiserede industrier, men dengang var der oftest tale om bondegårde med både husdyr og dyrkning af især korn.
- Husdyrene omfattede alle de primære husdyrarter, som vi også kender i dag, f.eks. kvæg, svin, får og fjerkræ, men dengang var produktionen i høj grad lagt an til selvforsyning, både af gården selv og af det øvrige lokalområde. Markedsøkonomien var på vej ind i landbruget, og flere og flere produkter blev omsat på markederne i købstæderne. Men f.eks. var der fortsat ingen mejerier til at aftage mælk og smør.
- Anvendelsen af husdyrene i det daglige arbejde var også anderledes. Hestene spillede en altafgørende rolle som datidens trækdyr til både transport og som trækdyr i marken. Anvendelsen af stude kunne også forekomme, men studene blev mere og mere erstattet med heste.
- De primære dyrearter er heste, kvæg, svin og får. Der var også andre husdyr, f.eks. fjerkræ, men de er ikke opgjort i det i samtiden offentliggjorde materiale for Østthimmerland.
- Vi kender det samlede antal ejendomme, fordelt mellem gårde og huse. Mange huse var små husmandssteder med nogle få husdyr, så hvis vi beregner det gennemsnitlige antal husdyr i alle ejendomme i Østthimmerland (inklusive både gårde og huse), får vi følgende sammensætning af en gennemsnitlig husstand: To heste, fem stykker kvæg, ingen svin (under et dyr) og tolv får.
- Sommerbesætningen er større. Om sommeren (juni måned) omfatter en gennemsnitlig husstand følgende antal dyr: To heste, fem stykker kvæg, et svin og seksten får.
- Selv om mange huse måske ikke havde store husdyr, så betyder tilstedeværelsen af store herregårde, at det – i vor tids perspektiv – havde været relativt få husdyr pr. landbrug. Måske det, der i dag vil blive betegnet som et hobby-landbrug.
- Hestene er i opgørelsen fra 1838 opdelt i forskellige underkategorier. I alt blev der registreret 5.692 heste i Østthimmerland. Ingen af disse heste var fuldblodsheste, mens ni heste var forædlet med 'engelsk blod'. Herudover var der 1.369 plage og føl, ingen af disse var fuldblods, men sytten var forædlet med engelsk blod.
- Det er klart, at hesten har været et helt naturligt element i landskabet i Østthimmerland i midten af 1800-tallet. Græssende på græsmark tæt på

gårdene, som arbejdshesten foran bonden plov på markerne i efteråret, og som transportmiddel foran forskellige vogne på egnens landeveje. Hesten – og dens efterladenskaber – har også været et naturligt element imellem landsbyens gårde og huse.

- I den samtidige statistik fra midten af 1800-tallet er kvæg opdelt i tre grupper, nemlig køer, stude og tyre over tre år samt ungvæg til opdræt. I februar måned i år 1838 var der i Østhimmerland registreret 10.533 køer, 3.140 stude og tyre over tre år samt 4.542 stykker ungvæg til opdræt.
- Opgørelserne stammer fra sommerbesætning i år 1837 (juni måned) samt fra vinterbesætningen i år 1838 (februar måned). Forskellene i disse sæsonopgørelser er minimale. Samlet set er der 41 stykker kvæg flere i vintersæsonen end om sommeren – ud af i alt 18.215 stykker kvæg i vintermåneden februar.
- Pr. ejendom er der stor variation i kvægbestanden imellem de enkelte sogne. Hvor den gennemsnitlige antal stykker kvæg i Østhimmerland er på 5,4 styk, så er det gennemsnitlige antal i Romdrup Sogn i Fleskum Herred 9,4 stykker kvæg, mens der i Hørby sogn i Hindsted Herred kun er 2,3 stykker kvæg pr. ejendom. Hvis vi antager, at der kun er kvæg på gårde, og altså ikke på de ejendomme, der betegnes huse, er gennemsnittet for Østhimmerland på 11,8 stykker kvæg i forhold til 5,4 stykker kvæg pr. ejendom (både gårde og huse).
- Det er vigtigt at påpege, at der kun var ganske få mejerier på herregårdene i midten af 1800-tallet. På opgørelsestidspunktet har bønderne (deres hustruer) selv bearbejdet råmælket til mælk, fløde og smør. Dette gav ofte en lav kvalitet med harsk smør til følge, fordi der skulle samles fløde fra flere dage for at kunne påbegynde smørfremstilling, og det gav helt sikkert produkter af meget svingende kvalitet.
- I folketælling fra år 1845 er der kun ganske få personer, der i deres stilling i husstanden nævner mejeri-arbejde. På hovedgården Høstemark i Mou Sogn er der en mejeribestyrer. På hovedgården Sohngårdsholm i Nørre Tranders Sogn er der en meyerske. Det er der også på hovedgården Refsnæs i Komdrup Sogn. Det er måske også karakteristisk, at viden inden for området var begrænset. De tre nævnte personer var udefrakommende født i henholdsvis Århus, Tyskland og Norge.
- Svin var ikke et udbredt husdyr i midten af 1800-tallet. Om vinteren, i stalene, var antal af svin i hele Østhimmerland 1.209 svin. Om sommeren med bedre fodermuligheder og bl.a. drift af oldensvin i skovområder var antallet mere end dobbelt så stor, 2.687 svin.
- Svinet som husdyr har primært været til selvforsyning på landet. Nogle få svin kan dog være omsat på markedet i nærmest liggende købstad. Rammebetingelserne for svineproduktion ændrer sig betydelig i slutningen af 1800-tallet, hvor bønderne selv investerer i mejerier, og hvor der fra mejerierne blev tilbageleveret affaldsproduktet valle, der blev anvendt i grutting (malet korn) til svin.
- Det helt dominerende husdyr, set i antal dyr, var fårene med deres lam, I februar måned i år 1838 var der således ikke mindre end 53.738 får og lam i sommeren 1837 i Østhimmerland. Vinterbesætningen var på 39.133 dyr.

- Får er et relativt nøjsomt dyr, der af hyrder er blevet passet i udmarken på heder og i våde kær. Det er netop biotoper, som var fremherskende i landsdelen i midten af 1800-tallet. Om vinteren skulle der fodres, og dyrene skulle også opbevares inden døre. Foderet må have bestået af hør og havre.

8 ANVENDT LITTERATUR OG KILDER

Andersen, Bjørn: <http://bjoerna.dk>, Søborg 2003, Digital udgave af Christian den Femtes Lov.

Begtrup, G.: Agerdyrkningens tilstand i Danmark, år 1810, Nørrejylland bind 1 & 2.

Bjørn, Claus (red.): Det danske landbrugs historie, bind 1 til 4, 1988.

Capitain J.H. Manza's kort, år 1841.

Dam. Peder, Det GIS-baserede bebyggelses- og ejerlavskort 1681-1688, datafiler. Ønskes refereret som Dam, Peder (2004).

Danmarks Statistik: Danmarks Statistiks Statistikbank, opslag 2022 og 2023.

Danmarks Statistiske Bureau: Meddelelser, 2. Samling, år 1855.

Danmarkshistorien.dk, opslag januar 2023.

Datafordeleren: Høje målebordsblade.

Datafordeleren: Lave målebordsblade.

Den danske Ordbog, opslag 2022 og 2023.

Den Danske Stat, Den danske stats statistik, fremstillet ved Adolph Frederik Bersøe, bind 1 om den danske stats naturlige beskaffenhed og befolkning.

Den nye Matricul for jordeiendomme i Danmark, Indført den 1ste januar 1844, udgivet af Kommissionen for det statistiske Tabelværk.

Det Statistiske Bureau, Meddelelser fra Det Statistiske Bureau, Første samling, 1852.

Folketælling fra året 1845. Oplysninger hentet fra indtastet materiale på Danish Family Search, danishfamilysearch.dk, opslag 2022 og 2023.

Hvidtfeldt, Johan: Håndbog for danske lokalhistorikere, Udgivet af Dansk Historisk Fællesforening, 1965.

Jensen, Keld: Websiden www.qupaloraarsuk.com.

Jensen, Keld: Østhimmerland i midten af 1800-tallet. Befolkning, arbejde & erhverv. Bind 1: Den generelle del, februar 2023.

Riismøller, Peter: En himmerlandsbog, Kulturhistorisk Forening for Nordjylland, Aalborg, 1988.

Riismøller, Peter: Sultegrænsen. 2. udgave, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busk, 1998.

Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede Kommission, andet hæfte, 1837.

Statistisk tabelværk udgivet af den hertil allernaadigst anordnede Kommission, femte hæfte, 1842.

Styrelsen for Dataforsyning og Infrastruktur, Datafordeleren, kortmateriale hentet 2022 og 2023.

Trap, J.P.: Statistisk-topografisk beskrivelse af Kongeriget Danmark, Speciel del, 2. bind, 1859.

Videnskabernes Selskabs kort, Nordjylland, ca. 1793.